

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXXV. évf.

1900. Majus—Junius.

3-dik füzet.

Dr. Martineau Jakab.

Mióta Angliában Darwin, Huxley és Spencer a physikai evolutio elvét tudományos rendszerbe öntötték, a természettudósok legnagyobb része szereti eme rendszert úgy tekinteni, mint a mely egyedül illetékes megfejtetni a világegyetem anyagi és erkölcsi organizmusának titkait. Annyi kétségtelen, hogy eme rendszer a teremtési és gondviselési munkálatoknak igen nagy számú, eddig nem ismert irányzatait tüntette föl, melyek mind támogatni igyekeznek ama hypothezist, hogy az evolutio (physikai) elvei útján a világrendszerben minden megfejthető. Különösen erre van alapítva Darwinnak két leghiresebb munkája, „A fajok eredete“ és „Az ember leszármazása“, melyekben egy isteni lélek mindenhatóságával a megszabott hatáskörű anyag mindenhatósága van szembeállítva, az utóbbi előnyére. Vagyis, ez elvek szerint, az emberi lélek hite egy örök életű lélekben, a mely erkölesileg kormányozza a világot, nem áll összhangban e földi életben szerzett gyakorlati tapasztalásaival, mert e tapasztalások mind arra az egy dologra vezetnek, hogy csak a létező, *látható* dolgokon, — t. i. a melyeket előbb az exact tudományok megvilágítanak — épülhet föl hitünk és mindaz, a mit e tudományok megfejtetni nem tudnak, a hit alapja és tárgya nem lehet. Ily módon tehát az a kérdés áll előttünk, hogy a hit vazalusa-e a tudásnak, különböző-e a forrásuk, irányuk, működésük?

Mindaz, a mit a modern tudományok erre nézve felmutattak, arra következtet, hogy az ember csak pozitív tények után indulhat el önmaga és a külső világ megítélésében, pozitív tényekre csak tudás vezet, — a hit tehát a képzelet és megszokás szüleménye, mely vizsgálódásainknak alapot nem vehet. A hitnek legfőbb tárgya pedig, Isten megismerhetetlen, bölcsesége, igazsága, szeretete megfoghatatlan, — de ezek kimagyarázásának szükségételensége amúgy is lépten-nyomon bebizonyosodik az élet tapasztalásai közben.

Az ilyen okoskodás, nagyon természetesen, semmiféle segítséget

nem nyújt az ember azon érzései és eszméi megfejtésére, melyek a világegyetemi élet czéljáról, de különösen az ember rendeltetéséről támadnak a lélekben. Teljesen érintetlenül hagyja a dolgok okozati kapcsolatában megnyilvánuló czélirányosságot, összhangot, emez összhang *eredetére* vezető utakat és eszközöket és így midőn legerősebb jellemvonásának a tudási tehetséget vallja, az emberi tudásnak épen legfőbb vágyát, czélpontját nem igyekszik megismertetni. És a tudásnak meg kell állania ott, a honnan eszközei már tovább nem vezethetik, mert az emberi léleknek vannak más irányú vágyai is, mint a melyeket a látható dolgok megismerése benne fölébreszt; és hogy azon dolgokra nézve, melyekre a tudás kielégítő feleletet adni nem tud, egy más eszköznek segítségéhez kell folyamodnia, mely irányt mutasson működésének. Az ember korlátolt élete, hatásköre és tehetségeivel szemben az örökkévalóság, mindenhatóság gondolata; testi életének hanyatló, ernyedő erőivel szemben a vágyak folytonos emelkedése, fejlődése; társadalmi életében a vonzalom, bizalom, szeretet megnyilvánulásainak átalakító hatása; de mindenek felett gondolkozó, vágyódó lelki életének viszonya minden egyéb teremtett dolog életéhez, — ha mindezekre nézve tudásunk tehetetlenséget árul el, úgy kell lennie mibennünk egy bizonyos tehetségnek, mely az azon viszonyokból eredő érzéseinket és gondolatainkat kormányozza, irányozza — különben a teljes közömbösség vagy kétségbeesés lesz mindnyájunk osztályrésze. A rend, az összhang, a béke, a nyugalom szeretete pedig minden emberben bizonyosságot teszen ama tehetség létezéséről és gyakorlati hasznáról. És azon erők, melyek e tehetségnek, a hitnek megadják jellegét, ugyanazon forráshoz vezetnek vissza, melyből nyerjük tudási tehetségünk erőt is. Leginkább bizonyítja ezt az, hogy mindkettőjüknek kezét kézbe téve kell járniok, különben a csupa tudásra támaszkodás telhetetlen önhittségre, a csupa hit útján való elindulás együgyűsége vezet, — mert tudás-vágyunk önmagában nem czélirányító eszköz, a hit pedig a tudás segítése nélkül nem bírhat bizonyító erővel. A mi a hit és tudás eredményei között némi válszfalat emel, ama viszonyban határozódik, melybe az ember önmagát a rajta kívül levő munkássághoz helyezi. A hit előtt ez a viszony csak erkölesi, másnak nem lehet sem korlátozó, sem jótékony hatása a lélek működésére, mert semmiféle más viszony nem bír absolut tekintélyvel. A tudás sem vezetett még minket más viszonynak létezésére, a mi nem bizonyít mást, mint azt, hogy

működési erejük egy közös forrásból ered — és így mindaz, a mit az exact tudományok napjainkban mint sikereket mutatnak fel, a lelki élet vezető tehetségének, a hitnek erőt nevelik és fejlesztik abban az irányban, melyben haladnia kell. — Angliában és általában az egész keresztény világban, ez eszméket Dr. Martineau Jakab fejtegette a legtudományosabb alapon és vitte eddig még el nem ért tökélyre. — Sokat köszönhetünk neki mi is, mert vallásunknak is sarkalatos alapelvei azok, melyek az ő fejtegetéseinek megadják tudományosan bizonyító erejüket. Méltó tehát hogy közelebbről is megismerkedjünk életével és főbb elveivel, s tisztelettel adózzunk emlékének.

I. Élete.

Dr. Martineau Jakab, a világnak egyik legnagyobb vallásos gondolkozója és bölcsésze, született Angliában, Norwichban 1805. április 21-én. Ősei, mint neve is mutatja, a huguenotta menekültekkel telepedtek Angliába, a nantési edietum visszavonása után. Atyja iparos és borkereskedő volt, kit üzlete annyira lefoglalt, hogy gyermekei gondozását és nevelését feleségére kellett bíznia. Az a mély vallásos érzés, mely a gyermekeket jellemezte, különösen az anyai nevelés befolyásának tulajdonítható. Jakab nőtestvére, Henriette (Harriet) szintén magasabb polezra emelkedett, s korának egyik leghíresebb írója, különösen journalistája volt. — Martineau szülővárosában kezdte tanulását; később Bristolba ment, Dr. Lant Carpenter iskolájába, hol a szülői házban nyert mély vallásos érzülete még erősebbé vált. 18 éves korában Derby városba ment egy vasgyáros üzletébe, hol előkészületeket kívánt tenni a mérnöki pályára. Unokanővére pap férjének korai halála azonban, kikhez a legbensőbb vonzalom kötötte, annyira hatott lelkületére, hogy már a következő évben szakított a mechanikával és 1822-ben a „Manchester New College“ — (akkor Yorkban) papnevelő intézetbe lépett; tanulmányait itt 1827-ben elvégezvén, Dr. Carpenter bristoli iskolájába ment segéd-tanítónak. — 1828-ban dublini pap lett (Irlandban), és ugyanazon évben meg is nősült. Itt született legidősebb fia, Russel, híres orientalista és a British Múzeum másod-felügyelője. Dublini papsága alatt kezdette meg oly hosszú időn keresztül tartó munkásságát az irodalom terén, saját gyülekezete használatára kiadván egy kötet templomi éneket, melyet új kiadásokban javítva és bő-

vitve máig is igen sok helyen használnak. A dublini papságot már 1832-ben ott hagyta, valószínűleg mert az állam által nyújtott évi segélyt, mint papi fizetése kiegészítését, elfogadni nem akarta, — ezáltal a külső hatalom korlátozó befolyását látván saját vallásos meggyőződésére nézve. Még ugyanazon évben Liverpoolba ment papnak, mely hivatalát 25 éven keresztül folytatta. Ez időszak alatt kezdette őt megismerni a közönség, mint hittudóst és mint a hit dolgaiban egyik legszabadabb szellemű ellenfélt. 1836-ban, ugyanis, „A vallási dolgok észszerű vizsgálata“ cím alatt egy könyvet adott ki, melyben már azt hirdeti, hogy az úgynevezett evangéliumi esodák egyáltalában nem lehetnek alapjai lelki, szellemi igazságoknak és hogy az összes evangéliumoknak ki kell állaniok az egyéni lélek kritikáját, mielőtt azok a hit alapjául elfogadtatnának. Ezen az alapon munkált Dr. Martineau még két paptársával, Hamilton Thom és Tayler J. Jánossal együtt.

Priestley és Channing befolyása éppen abban az időben emelkedett tetőpontra, s a liverpooli triumviratus az általa megkezdett alapot még tovább folytatta a szószéken úgy, mint az irodalomban. Természetesen az új irányzatok visszatetszést szültek az orthodox felekezetek között, minek vége aztán egy híres irodalmi harez lett. A két párt értekezéseket és beszédeket tartott templomokban és más helyeken, s ez értekezéseket ki is nyomtatták. Most, hosszú idők multán, az értekezésekben vannak olyan dolgok, melyek Martineau elveiben is módosultak; de a szellem összhangban áll a mai viszonyok között is alapelvekkel, t. i. a haladást a vallási dolgokból kiküszöbölni nem lehet. — 1843-ban Martineau kiadott egy kötet beszédet, „Törekvés a keresztny életre“ címmel, melyet nemsokára követett a második is. Ez időtájban indított meg barátaival két folyóiratot, „Christian Teacher“ és „Prospective Review“ címek alatt, melyeket később követett még a „National Review“. A munkának legnagyobb része Martineaura esett, kinek óriási akaratereje, szorgalma és tehetsége sohasem lankadott. Korának minden egyes vallásos mozgalmára, vagy a vallást érintő másféle dolgokra készen volt a válaszsza, és e válaszok nem ritkán hallgattattak, vagy homályosítottak el olyanokat, kiket addig tekintélyeknek tartott a közvélemény.

Martineau 1840-ben tanár lett a Manch. New. College-ban, mely Yorkból, eredeti helyére, Manchesterbe tétetett át. Tanított böleleletet és politikát egész 1848-ig, a mikor aztán tanulmányai

fejlesztésére családjával együtt Németországba utazott, hol a híres Trendelenburg előadásait hallgatta. Egy év múlva visszatérve, Liverpoolban egy új templomot (Hope Street Church) építettek az ő számára, hol 8 évig működött. Híre ekkor már mint szónoknak és mint hittudósnak anyira elterjedt, hogy nevezetesebb emberek még messzi földről is elmentek vasárnapi beszédei meghallgatására. E mellett folytatta a tanárságot is Manchesterben, dolgozott folyóiratokban, könyveket adott ki, valóban megfélelve ama közmondásnak, „Ora et labora“ — mert tudta, hogy mint tanító, csak így buzdíthat másokat is munkára.

1857-ben a „Manch. New College“ Londonba helyeztetett át és ide jött Martineau is, a tanárság mellett elfogadván a Little Portland Street Chapel gyülekezetének meghívását is. Itt kezdődött, vagyis folytatódott igazi munkája, mely megalapította hírnevét az egész világon. Londonban majdnem rendes templomi hallgatói voltak: Tennyson, Browning, Gladstone, Huxley, Cobbe, Hutton, a nemzet első költői, államférfiai és tudósai. E nagynevű férfiakkal egy metaphysikai társaságot is alapított — és nem egyszer történt, hogy a majdnem pedáns pontosságú professor e társaság kedvéért előadásait félbehagyta a College-ban. A szószéket végleg 1872-ben hagyta el, hallgatóinak legnagyobb fájdalomra, kikkel ugyyszólva összenőtt élete és gondolkozása; a manch. new college-i tanári állását pedig (mely intézetnek 1869-től igazgatója volt) 1885-ben, 80 éves korában. Ekkor nyújtottak át neki egy üdvözlő emlékiratot, a fennebb nevezett férfiak, továbbá Renan, Jowett, Kuenen, Reville, Müller Miksa, Lubboek és mások aláírásával, melyre Martineau a többek között ezt válaszolta: „Életem tanulmányai és kötelességei oly tárgyakra voltak irányozva, melyek az embereket a legszorosabb egyesülésre, vagy a legnagyobb szétválásra vezethetik; de a melyekben a közösséget az emberi lélek legritkább tulajdonsága, a benső vonzalom általánossága alapíthatja meg; — ezt látom jelen az önök emlékiratában“. — Martineau nyilvános személyes működése ekkor megszakadt; de az a tevékenység, melyet ifjabb éveiben barátaival tanusított; az a hatalmas értelmi erő, melynek megnyilatkozása egyik tanítványában (Dr. Drummond, első exegeta) oly érzelmeket költött, mintha egy Jupiter tonanst hallana; az a kegyes lélek, melynek prófétai creje a legnagyobb tudóst is magával ragadta — erejüket megtartották az utolsó pillanatig, sőt intenzitásukban nőttek a növekedő évszámokkal. Ez időtájtban adta ki két legha-

talmasabb munkáját, „Az ethikai elmélet típusai“ és „Tanulmány a vallásról“ címek alatt, mindkettő két-két vaskos kötetben tárgyalva; továbbá egy vaskos kötetet „A tekintély helye a vallásban“ címmel, melyben a keresztény eszmékből kifejlődött vallásos rendszereket veszi bírálat alá.

Habár felekezeti, politikai és más kiesinyes társadalmi tekintetek a legtöbb titkos bámulót vissza is tartottak valódi érzelmeik kinyilvánításában Martineau iránt, a tudományok köztársasága, az egyetemek elhalmozták őt kitüntető címekkel. A legelső doctori ezimet adta az amerikai Harward 1872-ben; Leyden 1875-ben; Edinburgh (Skótia), Oxford és Dublin (Irland) csak ezután jöttek. Alig volt és van ember Angliában, ki ennyi kitüntetést saját szorgalma után érdemelt meg.

Martineau testileg nem volt erős szervezetű ember; s hogy mégis oly hosszú életet élt, mértékletes életrendszerének, de különösen a gyaloglás és hegymászás rendszeres üzésének köszönhette. Szünidő alatt, midőn skótiiai otthonában tartózkodott, minden nap négy-öt órát gyalogolt, vagy megmászta a legmagasabb hegyeket a vidéken, s maga is többször mondotta, hogy lelke bizonyos rokonságot érez a természet ama szépségeiben, melyek mintegy szimbolizálni látszanak az Istenhez való törekvésben az emelkedést. De habár sem testben, sem lélekben az utolsó pillanatig megtörve nem volt, az elmúlt télen Londonban járványszerűen fellépett influenza őt is elragadta esakálja, barátai és tisztelői köréből, s f. évi január hó 11-én, 95 éves korában esendesen elköltözött, az ő lelke előtt bizonyára nem ismeretlen helyre.

* * *

Martineau igazi proféta és igazi modern tudós volt, a részrehajlás, az érdek, a pedántéria legkisebb árnyéka nélkül. Széleskörű műveltsége, roppant tudása nem szolgáltak semmiféle hit- vagy tudományos felekezeti érdekek megvédésére kizárólagosan; az ő lelke előtt az emberi faj, mint egy általános egész áll, melynek egygyé kell forrjon törekvésében és céljában. Külömbiséget egymás között sem a hit, sem a meggyőződés nem teszen, hanem csak amaz értelmi és érzelmi erő, mely egyiket jóra, másikat rosszra vezérli az általános cél szempontjából. S hosszú életének összes törekvései oda irányulnak, hogy csupán a vallás, az Isteni léleknek, mint erkölesi hatalomnak megismerése az, mely elvezeti az emberiséget ama közös célhoz, mert csak ezen az úton nem tá-

mad kiesinyes érdek a lélekben. Martineau nem is volt felekezeties. Egyik nagy munkája, „A tekintély helye a vallásban“ bárkit is meggyőzhet arról, hogy ő a tiszta keresztény theismust tekintette a lehető legtökéletesebb rendszernek, melyen a benső vallásos hit fölépülhet. Csakhogy eme theismust ő nem a történelmileg kifej-
lődött alapokon vette védelmébe, mely semmi nevezetes functiot nem hagy fenn minden vallás alapjának, az egyéni lelkiismeretnek. Jézusról a legnagyobb tisztelettel és csodálattal szól; semmit nem veszen el isteni tekintélyéből, erkölcsi erejéből, mely őt minden más ember fölé helyezi; — de azokat a nagyszerű elveket, melyek a szent lélek ereje által az ő lelkében fakadtak, melyeket nem haladott meg még semmi szellemi vivmány, — annyira összeegyez-
tethetőknek, sőt kivihetőknek találja az emberi lélek által, annyira az emberi élet természetes tapasztalásai eredményének tartja, hogy ezek után őt valóságos Istennek semmiképen nem nevezheti. Tökéletes, sőt legtökéletesebb ember nevezet nem fosztja meg őt isteni erejétől, de egylényegűség az Atyával, csodatételek emberi módon össze nem egyeztethetők emberi gondolkozásmóddal és szokásokkal, melyek őt is jellemezték. Hogy ő mégis lehet tiszteletünk tárgya, s egyéni bírálataink után is tudománya lehet hitünk alapja, ez onnan van, mert ő jelentette ki az emberi lélek legfensőbb te-
hetségeit és legezélravezetőbb eszközeit, midőn az egyéni lelket az erkölcsi Isten székhelyének nyilvánította ki. — Nagyon természetes, hogy ilyen okoskodás után a bibliának nagyon sok sajátságos értelmezése esorbulást szenved, melyeken a hiszékenység fölépülni hitte vallásos rendszerét. De mindez nem sokat veszen el a dolog értékéből, mert a czél az, hogy Jézus születése, élete és halála, mint egységes kép álljon előttünk és hogy tanításait ezekhez mérve értse meg az emberi lélek.

Ilyen nézetek mellett Martineau nem lehetett egyetlen ortho-
dox egyháznak sem tagja, és legkevésbé akart tagja lenni az angol püspöki egyháznak, melyben nem nagy mértékben látta megtestesülve a krisztusi szellemet. Egészen más alapokon kívánt ő szervezni egy nemzeti egyházat. Az anglikánok ugyanis, az állam által el vannak ismerve keresztényeknek, a többiek csak tévelygők; az anglikán egyház az állam által nemzeti czélokra adományozott óriási vagyon-
nal rendelkezik, a többiek vándorolhatnak a legrongyosabb sze-
génységben. Dr. Martineau több barátjával egy tervezetet dolgozott ki, melynek alapja az volt, hogy minden hitfelekezet

ugyanazon viszonyban legyen az államhoz, vagyis a mostani anglikán egyház secularizáltassék. Az anglikán egyháznak az 1662. évig (ez évben hozatott az a törvény, hogy mindenkinek az állam vallását kell követnie, ha boldogulni akar, „Act of Uniformity“) adományozott minden vagyon vétessék vissza, melyből létesíttessék egy közös alap, s melyből mindenik hitfelekezet részesüljön arányosan. A végrehajtó hatalom alakuljon a következőképpen: minden egyes hitfelekezet, melynek 200-nál több egyháza van, küldjön egy delegátust, és ezen delegátusok alkotnák a központi hivatalt, mely bizonyos szervezetet dolgozna ki a federált felekezetek adminisztrációjára, a teljes jogegyenlőség alapján. Mindez ki volt dolgozva egy törvényjavaslatban, de még mielőtt a parlament elé került volna, teljesen elenyészett; mert az anglikánok legnagyobb része, a pápa felé hajló high-church párt, semmi szín alatt nem kívánt szövetkezni „pogányokkal“, mások pedig az állami pénzből részesülni nem kívántak. Martineau tehát szabadelvűségével megmaradt önmagának, hogy így vívja ki azt a határtalan tiszteletet, melyet Angliának még egyetlen egyházfejedelme sem bírt olyan úton, tudniillik tudományának, s abban különösen az igazságnak imponáló ereje által. Martineau különben, a csupán szabadelvűbb egyházakat is szervezni kívánta, de a hagyományaira annyira féltékeny angol szellem előtt itt is hajótörést szenvedett kísérlete.

Három nagy férfira volt Angliának a 19. száz évben, kiket sok tekintetben és sokan szeretnek összehasonlítani: Martineau, Gladstone és Ruskin. Martineau a böleselemben, Gladstone a politikában, Ruskin a művészeti irodalomban egészen új korszakokat teremtettek, millió és milliónyi követőkkel, s mindhárman magas kort értek el. Nagy tekintélye mindenkinek egy alapon áll: az őszinteségen; munkásságuk célja is egy: az emberiségnek őszinteségre tanítása. S hogy ezt másokkal közvetíthessék, nem használták ama sok nagy tekintély által mívelt módot, mely eszméiket bizonyos félhomályba burkolja, csupán az egyszerűséget. S különösen Martineau az, kinek böleselmi rendszere az összes angol böleselők között a lehető legvilágosabb, legegyszerűbb, s mégis fenséges irányban áll az olvasó előtt. A legvakmerőbbeknek tetsző gondolatokra van saját szerű, érthető kifejezése, melyekbe más értelmet beleolvasni nem lehet. S habár beszédei nem minden gyülekezet előtt mondhatók el sikerrel, bárki is a legnagyobb gyönyörrel olvashatja azokban fejtegetéseit. Imái, melyeknek egy része magyarra is le van fordítva, az egész keresztény irodalom legszebb imái közé tartoznak.

Martineau mint professor sem volt az unalmas osztályból való. Hogy a sokak által száraznak nevezett hitböleselmet meg tudta kedveltetni hallgatóival, az fényes tehetségén és szép irányán kívül kedves modorának tulajdonítható. Régi tanítványai mondják, hogy egyetlen kérdezősködő hallgatójának kedvéért gyakran több előadását félbeszakította és példákkal, hasonlatokkal illusztrálva, adklig magyarázott egyes tételeket, míg teljes világtításban állottak mindenki előtt elvei; e szerencsés modort megtartotta könyveiben is. Különben mint szónok a szószéken is ugyanazon egy beszédet gyakran ismételte három, sőt négy egymásután következő vasárnapon, hogy így a beszédek értelmét tisztán megértse háladatos közönsége. De bármekkora is volt Martineau mint professor, vagy mint szónok — a világ őt legjobban, mint böleselőt ismeri, kinek böleselmi elvei még bizonyára sokáig szolgálnak alapjául a vallásos vizsgálódásnak.

Hogy Martineau böleselmi fejtegetéseit mind ismertessük, arra szűk e hely. E helyen tehát legfőbb munkájára, „*Tanulmány a vallásról*“, terjeszkedem ki részletesebben, igyekezvén a lehető rövidséggel adni vissza okoskodásai értelmét.

II. Bölcseletme.

Martineau az intuitív iskola követője, mely iskola elveit megszólva ő emelte az eddig ismert legmagasabb tőkélyre. Nagy munkáját legelőször is a vallás meghatározásával kezdi. „A vallás — így szól — hit egy örökkévaló Istenben, vagyis egy isteni lélekben és akaratban, a mely erkölesi viszonyban áll az emberiséghez“. Ezzel szemben különösen azon lábra-kapott hitet veszi éles bírálat alá, mely a naturalis hitben határozódik, s a mely nem egyéb, mint egyszerűen a természet imádása. A külső természet azonban semmi egyébből nem áll, mint a változások folyamatából, ennek pedig csak az állandóhoz viszonyítva van értéke és befolyása a vallásos érzésre. A természet és természetfeletti tehát, csak együtt állhatnak és érthetők, s így a positivisták vallásának, a naturalis hitnek nincs szilárd alapja. A vallás illetén meghatározása után ama kérdést fejtegeti, hogy miért tekinti ő az ethicát a vallás megelőzőjének. Bizonyos, hogy az erkölesi viszony az, melyből a vallás meríti összes erőt, de bizonyos az is, hogy az ember erkölesi érzékének a vallásban kell magát tökéletesítenie — különben hedonismusba esenevésződik. Az embernek csupán erkölesi érzéke fedezheti föl az isteni

igazságosságot és az emberi kötelességet, mint két szükségképpen egymásra ható erőt, melyekből ered az ember minden viszonya Istenhez. A jog és igazság esalódása e földön — ez az, a mi az ethicát a vallástól némiképpen elválasztja; de éppen itt kezdődik igazi ereje, midőn minden vallás alapjára, egy jövő élet lehetőségére mutat.

A további fejezetekben Martineau az emberi értelem hatáskörét veszi vizsgálat alá és bírálja Kant és a többi modern bölcész elveit, egész napjainkig. Megismerhetjük-e Istent és a külső világot? Mi a tudás egyáltalában? Sem érzéklet, sem esupa gondolkodás nem vezet tudáshoz, csakis ítélet, az ítéletnek egy bizonyos faja, melyben a dolgok valóságos viszonya reprodukáltatik gondolatban. De vajon megközelíthetjük-e a magunkon kívül levő valóságot? Martineau elfogadja Kant tételeit az idő és térre vonatkozólag, de csak bizonyos módosítással. Kant ugyanis azt állítja, hogy idő és tér értelmünknek veleszületett alakjai; midőn észreveszünk egy tárgyat és egy eseményt, gondolatunk törvényeinél fogva támad föl bennünk az idő és tér eszméje. Csakhogy Kant azt tartja, hogy esupán azt *tudjuk*, mit érzünk (abszolút idealizmus alapja) s emílfogva a külső világ csak képzeletünkben létezhetik. Mire Martineau ezt kérdezi: ha valami ninesen *ott*, t. i. a térben, hogyan alkothat érzékletünk arról alakot? Martineau hozzáadja az Idő és Térhez még az Ok eszméjét, melyet előttünk a külső világ ellenállása (*resistantia*) nyilvánít ki. Csakis az *okzás* eszméje adhatja meg nekünk a kulesot tudásunk ajtajához. Ezzel szemben a bölcészek legnagyobb része úgy érvel, hogy a külső világ, Isten, lélek, bármily valók, létezők legyenek is, semmi garantiánk ninesen arra nézve, hogy azok valóban olyanok, mint a minőknek mi képzeljük, mert tehetségeink ninesenek azoknak a valóságoknak megérthetéséhez szabva; értelmünk relatív, a mit tudunk, az csak tünemény. Martineau ez ellen saját tehetségeire hivatkozik, azokban *bizik*, mert azokat általánosaknak tartja, melyek által mindenki *hiszi* a magán kívül eső dolgok létezését, valóságát. Bebizonyítani ezt tökéletességgel s így a skeptikust kielégíteni nem lehet; de viszont a skeptikusok se nyújtanak semmi garantiát arra nézve, hogy tehetségeinknek e részben ne higyjünk. Tudásunk tehát intuitív forrásokból fakad.

E bevezető okoskodások után következik a két vaskos kötetnek tulajdonképpeni tárgya: Isten létezésének bebizonyítása, még pedig: 1. dynamicai alapon, mely szerint Istennek módjában

van minden eszköz és mód a kitézött ezélok véghezvitelére és 2. erkölesi alapon, mely a legmagasabb ezélok benső emelkedésében áll; vagyis: Isten viszonya a természethez és az emberhez. Az első tétel bizonyítása, „Isten, mint ok“ főzimmel az egész első kötet többi részét elfoglalja. Dr. Martineau legelőször is bírálat alá veszi, hogy mit is értünk tulajdonképpen ok, okozás alatt. Hogy e szó mennyiféle értelemben használható, mutatja az, hogy a meleget a nap által okozottnak tartják, vagyis ok egy tárgy, egy dolog; máskor, a fellegek eloszlását a fény, a hó megjelenésének tulajdonítják, vagyis, ok egy esemény, tünemény; máskor ismét az eső hullását, az apályt és dagályt, a vonzás, a nehézség törvényének, vagyis: ok egy erő. De egy dolog, tárgy az okozásnak csak egy részét játssza, a mennyiben az egy változásnak a helye, vagy részes egy változásban; pl. a hold nemesak azért „okoz“, mert létezik, hanem azért is, mert cselekszik. Nem lehet ok tünemény sem, mert mindaz, a mit egyszer tüneménynek nevezünk — habár a legnagyobb rend is van benne — változásainál fogva ok nem lehet egy másik tüneményre; ama rendet bizonyára okoznia kell valaminek, de a mi változik, valóságos ok nem lehet. Van még egy iskola, mely egy bizonyos dolognak és bizonyos tüneménynek egy másra való hatásában, egy bizonyos erőben keresi az okot; így pl. bizonyos eseményeket a föld *tendentiája a mozgásra* hoz elő, okoz; esakhogy a mozgás már tünemény, s így ama bizonyos „erő“ sem lehet valóságos ok. Mindezekon kívül, felül lennie kell tehát egy más okozásnak, melytől emez alsóbbrendű okok erednek és a mely permanens az összes tünemények sorozatában. Ez pedig öntudatos hatalom. De honnan jövünk emez állításhoz? Egyszerűen onnan, hogy az én és nem én vizsgálata közben ugyanazon okozati tényezőket találjuk, az öntudatos akaratot. Az én, mely én magam vagyok, bizonyos erőt tud létrehozni, mely a külső világban ugyanolyan erővel találkozik, de melyet a *nem-én* hozott létre. Már most, ha az én oka bennem ama létrehozott erőnek, hasonlóképpen a nem-én, valami más, oka a külső világban megnyilatkozó erőnek. S valamint bennem, úgy a külső világban is amaz okozó valami: öntudatos akarat; „mert ama tevékenység, mely különböztet, mely megismeri, hogy *ez* nem *az*, nem az érzéketek változásának következménye, mint Kant vagy Mill mondja, hanem önmagunkból ered.“ E nélkül érezhetnénk ugyan, de nem tudhatnánk semmit, még azt sem, a mit érzünk, mert nem tekinthetnénk saját magunk állapotaira, hogy azokat vizsgálódásunk tár-

gyává tegyük, hogy számot adjunk rólok, s hogy azokat összehasonlíthassuk egymással; s megszűnünk mindannyiszor tudni, valahányszor az távol van tőlünk. Az akarat tehát, melyet oknak nevezünk: öntudatos értelmi akarat, mert csakis ez munkálhat öntudatos ezélokért. De emez akarat nagyon is erős kritika alá jön, a külső világban megnyilatkozó ezélokhoz viszonyítva. S Darwin és az ő követői híres elmélete éppen ezen kritikán épült föl, mely azonban Martineau szerint nem bír azzal a benső erővel, melyet a tudományos világ annak tulajdonít. Az öntudatos értelmi akarathoz ugyanis, hogy öntudatos ezélokért munkálhasson, három föltételre van szüksége: kiválasztás, combinatio és fokozathoz. A theologiai vizsgálat igazolására tehát szükség megtudni, ha vajjon a külső világ a maga szerkezetében összhangban áll-e azzal, a mint mi értelmezzük azt, t. i. található-e benne egy öntudatos értelmi akarat, mely azt előhozta, rendezi és fentartja. Van-e kiválasztás? A „természeti kiválasztás“ elve alatt Darwin azt érti, hogy a szülő előhoz utódokat, melyek közül egy vagy több *véletlenül* esetleges variatioknak van alávetve, melyek kedvezők fennmaradásának és így az is szülője lesz többeknek, s az ilyenek generatioinak hosszú sorozata az, mely alkotja a fajt; a többi pusztul. A kiválasztás ilyenképpen csak automata, melyet semmi előzetes szándék nem befolyásol. Midőn egy faj keletkezik, az gondot visel magáról az öröklés törvénye szerint; ez pedig azt jelenti, hogy bizonyos formák ismétlik egymást a végtelenségig folytatólagos szervezetekben, melyek mind alája vannak vetve a változásnak. Csakhogy a variatio már az örökléstől való távozás, s így előáll ama képtelenség, hogy a mi egy bizonyos törvénynek alája van vetve, egyszersmind ki is vonható alóla. „Ha tehát a vakesetnek esze volna és tapasztalásból tanulhatna valamit, bizonyára tudná mikor legyőzetett és többé sohase próbálna hasonlót cselekedni“. Vagyis a kiválasztás elve csak értelmi okozás alapján állhat meg. Van-e továbbá combinatio? Erre nézve Martineau egy óriási adathalmazzal felel a természet világából, melyben világosan áll, hogy ő nem esupa szoba-tudós, hanem a természet törvényeinek is hivatott értelmezője. A szerveknek egymáshoz való viszonya szoros összeköttetésben áll a ezéllal, melyre azoknak alkalmazói, viselői munkálnak. Ugy a földi, vízi, mint a levegőbeli állatoknak azon szervei vannak leghatalmasabban kifejlődve, melyek rendeltetésük ezéjlainak leginkább megfelelnek. Egyetlen lénynek sines pl. éles szeme, melynek eledele meglátásáért nem kell messze fárad-

nia; a félénk állatoknak füle és lába, a ragadozóknak szeme, állkaposa vagy karmai vannak saját életezéljaik szerint alkalmazva s ha ez a törvény áll dolgokra nézve, úgy áll a növényi s másféle élet világában is. S minthogy mindeniknek meg van a maga különös ezélja, melyek egymásra hatva hozhatják elő az életet, a ezélt, a melyre munkálnak, úgy ama ezélnak is egységesnek kell lennie, egyetlen forrástól nyerve eredetét, mely forrás egyéb nem lehet, mint egy öntudatos okozó akarat. De vajon van-e bizonyos kapcsolatot ama különféle ezélokban, mely elvezessen minket az okozó értelmi akarat harmadik föltételéhez, a fokozathoz? Minden élet önmagában egy ezél, de egyszersmind eszköz is egy mindenek fölött álló ezélnak, az *összes életnek* betetőzésére. Minden természettudós, sőt laikusok előtt is bizonyos dolog az, hogy légköri változások tisztítják a levegőt, mely alapfeltétele növénynek, állatnak, embernek egyaránt; a világosságnak és sötétségnek, hidegnek és melegnek egymásra való hatása készíti elő természeti életünk szükséges táplálékait, hogy egyik élet a másikért fejlődik és így tovább. Már most világos dolog az, hogy mindezek önmaguk fejlesztésében saját ezéljükre szolgálnak; de ugyszintén nyilvánvaló az is, hogy csupán önmaguknak szolgálván, létezésüknek nem volna értelme s így individuális ezéljaik egy közös ezél eszközeiül szolgálván, a fokozatban elvezetnek minket az emberhez, kiben a vágy, a gondolat, a vonzalom, az érzés összemunkálása előhossa a legfőbb fokozatot, az öntudatos létezést. Tovább nem mehetünk, mint eddig, t. i. „az ember az öntudatos élet rendszerének koronája“. Nagyon természetes, hogy ilyen érvelés után némely böleselők könnyen vádolhatják Martineaut azzal, hogy egy, a világ által korlátolt Istenben hiszen. De ő erre is megfelel határozottan. Azt az Istent, kit én a külső világban létezőnek ismerek, mint okozó hatalmat, csak a külső világ utján ismerhetem ilyennek; s valamint én önmagamban, de *korlátotva*, úgy ő a külső világban, de *absolut hatalommal* kiválaszt, rendez és betetőz minden dolgokat. Elöttem áll tehát Isten a külső világban, mint egyedüli általános ok, minden hatalom véghe-tetlen és örök székhelye, egy mindentudó és tökéletes böleseséggel működő lélek, s valamint ő egy, úgy egynek kell lennie az általa okozott világegyetemnek, egynek ama világegyetem ezéljának.

Mindaz, a mit Martineau eddig felmutatott az előbbi okoskodásokban, Istent csak mint okozó hatalmat tüntetik föl a világegyetemben; hátra van még tehát az, hogy a benső, erkölcsi ter-

mészetiüket is vegyük vizsgálat alá, ha vajon öntudatunk e részben egy a külső világban működő azonos Istent ismerteti-e meg velünk. Olyannak ismerjük az okozó Istent, mint a ki legfelsőbb tökéletesség, szentség? Dr. Martineau egy másik munkájában („Az ethicai elmélet típusai“ 2. köt.) kimutatta, hogy cselekedeteink forrásai erkölcsi érzékünkben vannak, mely szerint teszünk bizonyos dolgot, melyet *saját akaratunkkal* megkülönböztethetünk, hogy jó-e vagy rossz; a cselekvésnek eme motivumai alkotják bennünk az erkölcsi törvényt. De honnan nyerjük e törvényt? A haszonelvűség iskolája szerint cselekedeteinknek csakis egy rugója van, az önzés; s hogy az én önzésem mások *különböző* önzését ne sértse, az ők dicséretére vagy vádjára kell hallgatnom. Dicséretüket szeretem, vádjukat gyűlölöm, s így azt alkalmazom cselekedeteimben, melyik jobban tesz nekem, melyik inkább előmozdítja érdekeimet, s innen van, t. i. a közvéleményből az egész erkölcsi rend. Martineau erre azzal felel, hogy még az állatban is, mely erkölcsileg alatta áll az embernek, vannak bizonyos cselekvési rugók, melyek neki absolute semmi örömet nem okoznak, melyeket vonzalmaknak nevezünk. S így van ez az emberrel is. Ha az önérdek lenne egyetlen erkölcsi motivumunk, saját önzésünket sokkal alsóbbrendűnek kellene tartanunk másokénál, midőn őket nekünk tetsző cselekedetekre próbálnók rávenni, mintha magukra hagynók, hogy tegyenek tetszésök szerint. Egészen más helyen kell tehát keresnünk az érzék eredetét, mely minket a jó, a helyes gyakorlásúra vezet. Martineau azt állítja, hogy valamint az észrevétel megismerése egy dolognak, mely nem az én, úgy az öntudat is megismerése egy magasabbnak, mely nem az énből fakad. A kötelesség érzéke az az öntudat, mely szerint mi tartozunk valami másnak, mely rajtunk kívül létezik. Ez tehát magában foglalja egy Igazságosságnak létezését, mely fölöttünk áll és a melynek jogát önkénytelenül előismerjük. Hogy emez Igazságosság munkálkodik, bizonyos onnan, hogy jótéteményekkel halmoz el minden érzéki lényt; jogot, igazságot szolgáltat minden erkölcsi lénynek. Hogy pedig az okozó és a tökéletes szent Isten, a világ physikai és erkölcsi rendjének őre egy és ugyanaz, szintén bebizonyítható; először is onnan, hogy mi magunk is subjectumai vagyunk az okozó akaratnak és az erkölcsi törvénynek. Az ember erkölcsi megpróbáltatása abban áll, hogy tudja kormányozni önmagában az állatot, s valamint e kettőnek működése egy ezélra vezet, úgy egynek kell

lennie eredeteiknek is; másodszor az öntudat problémái a külső világ feltételei szerint állíthatnak fel, a kettő pedig már szervezeti-leg egymás kölcsönös hatására van utalva és e szerint harmadszor: a physikai világ mintegy szolgáltatja bizonyos részben amaz elveket, melyek az erkölesi törvény működésére szükségesek; az isteni okozat önmagát az isteni tökéletesség rendelkezésére boesátja.

Az ellen azonban, hogy Isten jó, könnyen ellenvethetik, hogy szenvedés és bűn nem nagyon egyeznek ama tulajdonságával. De a szenvedés az érzéki világban, már magában az érzéklésben feltételeződik; hogy a látszólag öntudatlan lények, az állatvilág szenvedését oly nagy mértékben létezőnek találjuk, az onnan van, hogy mi azokat az emberi emlékezet, képzelődés és reflexiók után itéljük meg, mely elemek öbennök bizonyára nincsenek annyira kifejlődve, mint bennünk. Az emberi bűnt pedig onnan magyarázhatjuk ki, hogy az ember a teremtő szemében mint *jellem* jelenik meg, melyet a jó és rossz választása közben nyer meg. Minden erkölesi rossz gyengülésnek, minden erkölesi jó erőnek a jele; így a kettőnek együttműködése vezet el minden életet a jó diadalára, mert előttünk *bármely* élet csak jó lehet, valamint jó az, ki minden életet teremtett.

Dr. Martineau ezután vizsgálat alá veszi a deismust, pantheismust és determinismust, mint bizonyos hitrendszereknek alapjait, szemben az általa kifejtett theismussal. A deismus azt állítja, hogy az Isten megteremtette a világot, mozgásba, működésbe hozta azt és azután teljesen önmagára hagyta. De ha van még valaki, a ki ilyen dolgokban hiszen, attól csak azt kérdezhetjük, hol van amaz Isten, amaz okozó értelem *most, a jelenben*? Mi tartja hát fenn ezt az egyedül általa okozott rendszert. A pantheista állítja, hogy az Univerzum: a minden; a minden: Isten. A midőn Istent észreveszszük mindenik munkájában, ugyanakkor az ő munkáin kívül létezőnek nem képzelhetjük. Csakhogy az isteni immanencia nem zárja ki az isteni transcendentitát, mert az ilyen hatalom Isten egyáltalában nem lehet. Még halványabb az az okoskodás, mely a determinismus elvében hiszi a világ problémájának megoldását. Philosophiailag, Isten egyáltalában nem tudja, hogy én mit *fogok tenni* ilyen és ilyen körülmények között; mert erkölesi viszonyom Istenhez nem abban határozódik, hogy mit, vagy mit nem teszek egy meghatározott időszakban, hanem abban, hogy egy adott dolog nyithat-e több irány felé vezető utat tevékenységemnek, mint öntudatos lénynek. Ha igen, akkor működik *bennem* valami,

a mi e tevékenységet függetlenül irányítja; már pedig bizonyos az, hogy én tudom, ha Istennel szemben jó avagy rossz vagyok, s ezt tudva, meg is választhatom az irányt, melyet követni akarok. Az embernek nincs semmi értéke, ha nincs meg szabad eszelekvési akarata, melyet az Isten által nyújtott öntudat korlátoz; nem lehetne akkor erkölcsi viszony, erkölcsi viszony nélkül rend, rend nélkül egy közös ezél, a tökéletesedés, ezeknek létezését pedig senki a világon meg nem tagadhatja. Szabad eszelekvési akaratumk tere e földi élet, s ehhez akaratumk viszonya a kötelesség-érzetben, melylyel Istennek tartozunk, alkotja meg bennünk ama meggyőződést, hogy mivel e földön semmisen áll előttünk a kívánt tökéletességben, lelkünk összes ebbeli vágyainak teljesülnie kell valahol, hol Isten, mint ítélő bíró áll velünk szemben. Martineau okoskodása egy jövő életéről, igaz, hogy nem elégítheti ki a skeptikust de viszont nyújt-e ő valami bizonyosat a halálról? Meg kell elégednünk tehát a hittel, mely egy eshetőleges jövőre irányozza vallásos érzéseinket, azt tanítván, hogy valaminth Isten nem tünemény, úgy Istennel rokon egyéni lelkünk sem az, s ha az előbbi tökéletes, úgy ennek is kell lennie tökéletességi vágyainak, melyeket itt, a korlátozott életben beteljesíteni nem tud. És ezzel véget ér dr. Martineau okoskodása a vallásról és annak főtárgyáról, Istenről.

Különösen Mill (a haszonelvűség) és Spencer Herbert (a természeti evolutio iskolájából) voltak azok, a kiket Martineau fejtegetései meg nem győztek; az utóbbit a külső világból, az előbbit az emberi öntudatból merített argumentumok. De esudálkozhatunk-e ezen, ha Spencer be nem látta, hogy amaz ok, melylyel az exact tudományok bajlódnak, csak másodrendű ok lehet, valódi okozó erő csak öntudatos lény lehetvén; és Mill, hogy a közvélemény útján nyert és erősített törvények nem bírhatnak semmni tekintélylyel, nem levén a közvélemény stabilis hatalom? De Martineau nemesak önekik, hanem minden gondolkozó embernek kimutatta elveiben, hogy az embert nemesak képzelme, érzése, szive vezetheti Istenhez, hanem értelmi ereje is, Istenhez, kinek gondviselése állott és áll minden körülmények között, mindig.

LŐFI ÖDÖN.

Szentábrahámi theológiája.

I.

Azok a különböző vallási alakok, melyeket az emberiség vallásos szelleme a fétisizmustól fel a tiszta kereszténységig az idők folytán létrehozott, azt mutatják, hogy ez a szellem a föld kerék-ségén sehol egy pillanatig sem szünetelt; hanem a fejlődés örök törvényének megfelelően újabb meg újabb formákat teremtett, melyek a folyton tökéletesedő lélek vallásos szükségleteit kielégítsék. Magában a kereszténységben keletkezett kisebb vallási alakzatok (hitfelekezettek) szintén azt tanusítják, hogy a vallásnak valamely korban meg-megállapított formája nem tarthatja örökre fogva az emberi lelket, a mely szabadságra van teremtve s a mely a vallás külsejét önmagához idomítja. A nélkül tehát, hogy a vallás igazi lényegében — mely a különböző formákban is mindig ugyanaz marad — valamit változnék, külső nyilatkozataiban az idő és a hely körülményei szerint folyton módosul; mert a külső alakok sok tekintetben, ha befolyásolják is a lelket, de hivatásától örökre el nem téríthetik. A kereszténység történelmének mindig azok lesznek a legsötétebb lapjai, a melyeken a formáknak a lélekre való nehezülése van írva s mindenütt azok jelzik a haladás irányát, a melyeken a lélek szabaddulási törekvései láthatók. Az orthodoxia és a szabad irányu kereszténység között pedig éppen az a legfőbb különbség, hogy míg amaz, a történelem világos bizonyysága ellenére magának esalhatatlanságot tulajdonít s így magával szemben meg akarja fosztani az embert a gondolkozás természetes jogaitól, addig ez visszahelyezi az embert a maga jogaiba s vallási tekintetben is szabad teret enged egyéni függetlenségének. Hogy aztán a kettő közül melyikben van több erő s melyik számíthat a végső nagy győzelemre?! A történelem sok esetet mutat fel arra nézve, hogy maga az orthodoxia esalhatatlanul bevehetetlennek hitt és hirdetett váraiból kénytelen volt menekülni, míg a szabad irányú kereszténység a

legveszedelmesebbnek látszó ellenséggel is meg tudott békülni, a nélkül, hogy az igazságból valamit feladott s jogaiból feláldozott volna.

Az unitarismus mindig a szabad irányu kereszténység zászló vivője volt. Áriustól Dávid Ferenczig s innen kezdve napjainkig, mindig ez járt a veretlen utakon s mindig ez mutatta a jövő haladás irányát. Csalhatatlanságot soha nem tulajdonított magának; a lényeket a látszattól, a lelket a testtől mindig meg tudta különböztetni; helyet adott a jobb meggyőződésnek, az idő és a kor igaz s helyes kívánalmaitól soha sem zárkozott el. Ez lételének alapja s ez jövő diadalának biztos záloga. Ennél fogva nem tagadjuk s tagadni sem akarjuk, hogy — bár az unitarismus mint vallási elv a változatlanság jellegével bír — azok a hitcikkék, dogmai tételek, theologiai nézetek, a melyekben kifejezést nyert, a melyek úgy sem fejezik ki mindig a vallás lényegét s nem mindig csak azt mondják el, idők folytán változtak, javultak, tisztultak a szerint, a mint a folyton fejlődő lélek ezt kívánta. Mint az isteni kijelentés folytonos: úgy a vallási reformatio, ha nem is vet akkora hullámokat, mint a XVI-ik százévben, titkon, állandóan működik még ott is, a hol létjogosultságát a leghatározottabban tagadják.

Egy XVIII-ik százbeli jeles unitárius theologus vallási nézeteit kívánom bemutatni úgy, a mint azok „A keresztény hittudomány összege“¹ ez. műben ki vannak fejtve. Írója: *Szent-ábrahámi Mihály*, ki 1683-ban született s 1758-ban halt meg.² Utolsó 20 éve alatt unitárius püspök, megelőzőleg pedig kolozsvári pap és tanár volt, a mikor minden általa tanított tárgyból tankönyvet írt. Valószínűleg tanársága idejében írta „Systema universae theologiae christianae“ ez. művét, mely az akkori szerenesétlen körülmények miatt csak 1787-ben látott napvilágot „Summa universae theologiae christianae secundum unitarios“ ez. alatt.

Szentábrahámi élete és írói pályája tehát éppen az unitárius egyház leggyászosabb korszakára esik. Arra a korra, a melyben unitáriusnak kitünni nem lehetett s még annak lenni is bűn volt, a mikor a legkegyetlenebbül dühöngő katolikus reactio nem csak javainktól, de hitünkötől is teljesen meg akart fosztani, szóval arra

¹ „A keresztény hittudomány összege az unitáriusok szerint. Latin nyelvből fordította: Derzsi Károly. Kolozsvár, 1899.

² Életraját és munkásságát l. Ker. Magvető I. köt. 157—185. II. Jakab Elektől.

a korra, a „melyet egyházunk történetében a legsúlyosabb üldözés és szenvedés, de egyszersmind a legfényesebb erények korszakának nevezhetünk.¹ Ez a kor teremtette Szentábrahámít is, kinek sok irányú, áldásos működésének jellemzésére egyh. történetíróink alig találnak méltó szavakat; de a kinek legfőbb érdeme mégis abban áll, hogy: „Dogmatikánkban és confessionkban egy a szabad vizsgálódásban nagyon is előhaladott felekezet hitének és meggyőződésének oly ráújítást alkotta meg, úgy formulázta azt a legválságosabb időben, hogy a lényegből formáért semmit fel nem áldozott s eképpen létezésünk örök alapját vetette meg“.²

Szentábrahámi művének egyik kiváló bece abban áll, hogy az a legelső, bölesészeti alapon készült s az egész theológiát magában foglaló rendszeres symbolikus könyvünk, a mely kiváló bölesességgel s nagy szerénységgel tárja elénk az unitáriusok XVIII-ik százbeli hitét s a melyet a kinyomatását megengedő kir. leirat más felekezetek ilyen irányú munkáinak mintául ajánlott. A ki tehát ezt a könyvet kezébe veszi, hogy gazdag tartalmából merítsen, annak egy pillanatig sem szabad felednie, hogy írója másfél száz évvel élt ezelőtt, a mikor az összes theológián a supranaturalismus uralkodott, a mikor bibliai kritikáról mint tudományról szó sem lehetett, a mikor a józan ész hirdette a maga jogait, de azokkal a dogmatismus roskadozó falait bántani nem merte.

Azonban távol legyen, hogy esupán történelmi értéket tulajdonítsunk e műnek. Gazdag forrás az, a melyből ma is bőven táplálkozhatik az unitárius szellem s a melynek egyes fejtegetéseiben a saját lelke kifejezéseit látja az unitár. ember. „Csak olvasni kell tudni e művet s csak el kell mélyedni annak fejtegetéseibe s lényegében ugyanazt az unitárius vallást találjuk meg benne, a melyet hiszünk és vallunk ma is.“³

Mindezek kétségtelenné teszik, hogy a Szentábrahámi theológiája méltó a tanulmányozásra. Méltó azért is, hogy a XVIII. százév nagy theologusának vallási nézetei mellé állítva a jelenkori vallási művekben kifejtett unitárius hiteszmecket, kitűnjék a mult és jelen közti kapcsolat és különbség, kitűnjék az a haladás, melyet az unitarismus másfél száz év alatt tett. Ha a lényegbeli ugyan-

¹ Ker. Magvető XIII. köt. 3. füz. 136. l. „P. Horváth Ferencz életrajza és alapítványa“ Benezédi Gergelytől.

² Jakab E. idézett műve, Ker. Magvető. I. köt. 157. l.

³ Ferencz József püspöknek a műhöz írt előszava. 5. l.

azonosság mellett az egyes mellékes kérlésekben kisebb-nagyobb eltéréseket látunk, ez csak azt fogja mutatni, hogy az unitarizmus nem menekül a dogmák sánczai mögé, hanem örömmel ragadja meg és értékesíti a világosságot, a mely akár a természetből, akár a lélek mélységeiből, akár a történelemből, akár a tudományból, akár a művészetből, akár a tapasztalásból sugárzik feléje.

Szentábrahámi könyvének rendszere, mely a latin kiadás előszava szerint „természetesnek, alkalmasnak és czélszerűnek látszott“, a következő: Az I. és II. részben elő van adva „az unitáriusok vallásának vagy tanítmányának magából a szentírásból merített szövege“; a III-ik részben „a kegyes és igaz keresztény élet szabályai a szent szertartásokkal együtt, vagyis a minden emberrel közös ker. erkölestan“; a IV-ik részben „a ker. egyház természete s az oda tartozó dolgok“. Mi is fejtegetéseinkben teljesen alkalmazkodunk e rendszerhez, melyet bevezetésül a kijelentésről és a bibliáról való nézetek előznek meg.

„A szent-írásról, mint a hittudomány zsínorméltékéről“.

Ha a ker. theológiát egy szép dús lombozatú fához hasonlítjuk, akkor a biblia a fa életgyökerét képviseli, a melyen át legfőbb táplálékát veszi. Minthogy pedig az unitarizmus a kereszténység fájának a legtermészetesebb hajtása, önkény következik, hogy ez is magára az életgyökre kiváló súlyt fektetett és fektet. Azok a nagyszerű hitviták, melyek a XVI. százévben Erdélyben az Isten egysége és háromsága felett folytak¹ s a melyekben annyi diésőséget szerzett Dávid Ferencz magának és az általa alapított egyháznak, miad a szentírás alapján alapultak. Dávid Ferenczről emlékezetben maradt, hogy könyv nélkül tudta a bibliát, a mi nagy sikereinek egyik titka. Heltai Gáspár, Enyedi György, Csanádi Pál, Árkosi Benedek mind a szt. írás² igaz és helyes értelmét tekintették az unitarizmus szegletkövének. És ha a bibliáról való nézeteikben eltértek koruk felfogásától, ha józan eszüket nem tudták feláldozni a szt. írás tekintélyének, ha a betűimáddást mint istentelen dolgot megtagadták :

¹ L. pl. a Nagyváradí Disputatio“. Kiadják: Nagy Lajos és Simón Domokos. Kolozsvár, 1870.

² Árkosi B. véleménye ez: „Ha Athanasiusból kellene megbizonyítani a Háromságot, igen könnyen megbizonyíthatnák; de nem Athanasius írásából, kellene megpróbálni, hanem a szt. íráslól; nem az Athanasius Symbolumában kell azt keresni, hanem a sz. írásban és az Apostolokéban.“ „Az igaz vallásról.“ Közli: Kanyaró F. Ker. Magvető, XXXII. k. I. füz.

ime az utókor nekik ad igazat, a mely ha némi tekintetben az ő álláspontjukon még túl is haladt, de őket mint a hitszabadság bajnokait úgy tiszteli.

Ezek szerint a vallásos nézetek alakulására mindig kiváló mértékben befolyással van az, hogy minő szempontból nézzük a szentírást, hogy fogjuk föl íróit, keletkezését, egyes kifejezéseit. A Szentábrahámi theológiájába is addig helyesen be nem pillanthatunk, a míg meg nem ismerkedünk az ő nézeteivel a bibliáról, melyet a „hittudomány zsinormértékének“ nevez.

A kijelentés már előre feltételezi Isten lételetét, a mit úgy a világ alkotmánya, ékessége és rendje, valamint a saját emberi létünk, öntudatunk, gyöngeségeink és kivánságaink olyan meggyőzően hirdetnek, hogy „esoda számba menne, ha az észszel bíró teremtmények között isten tagadó találtatnék“. (2. §.) Valóban úgy az ész által a természeti, mint a lelkiismeret által az erkölcsi világban, sok mindent megismerhetünk Istenről, az ő tulajdonságairól és akaratáról; de véges erőnkkel a végtelent utól nem érhetjük. Isten jósága azért gondoskodott a kijelentésről (revelatio), a mely, hogy az emberiség hitének szilárdítására örökre fennmaradjon, „könyvekbe foglaltatott s innen van a *szt iratok* vagy a *biblia* elnevezés“ (5. §.) Hogy az isteni kijelentés a hamisaktól megkülömböztethető legyen, Isten jósága arról is gondoskodott, hogy annak az emberek előtt nagy tekintélye legyen. Azonban mégis nagyon kell vigyáznunk nehogy könnyelmű emberi magyarázatok, a melyek úgy Isten méltóságával, mint az ember boldogságával ellenkeznek, istenieknek tekintessenek.

A szt. írás tekintélye annak *igazságán és isteniségén* alapszik. (7. §.) *Igaz* a szt.-írás, mert az írók a korokban körülöttük történt eseményeket írták le benne; mert semmiféle önérdek nem vezette: tehát „tudtak is, akartak is igazat írni“; mert zsidó és pogány írók is éppen úgy adnak elő némelyeket ez események közül, mint ők. Az írók is ugyanazok, a kiknek nevét viselik az egyes könyvek, mert más egykoru írók ezeket ugyanazon nevek alatt ismerték és idézték s nemzedékről nemzedékre így szállott reánk annyira, hogy a mint más régi iratok eredetiségében nem kételkedünk, úgy ezeket sem vonhatjuk kétségbe. *Isteni* eredetű a szent írás, mert a benne foglalt kijelentés olyanokat tartalmaz Istenről és kötelességeinkről, a melyek a belénk oltott *természetes* világosságot nem hogy elhomályosítanak, hanem még teljesebbé teszik; mert minden megvan

benne, a mi az istentisztelet „illő és helyes módjára tartozik“. (10. §.) E mellett, ha a másolók gondatlansága és tudatlansága miatt vannak is egymástól eltérő kifejezések, de a lényeges dolgokat illetőleg a görög, syr, arab, latin és más codexekben bámulatos összhang tapasztalható. A mi pedig különösen a ker. tan. *isteniségét* illeti, e mellett bizonyít a sok csodán, emberi és angyali erőt és bölcseséget fölülmuló dolgon kívül, magának a tannak az a varázssereje, a melynél fogva a tudományban járatlan és tekintély nélkül való apostolok által az üldözésnek és rossz akaratnak száz meg száz neme között olyan gyorsan elterjedett. Végül, ha még ezekhez hozzávesszük azt, hogy ez a tan a testtel és világgal ellenkezik, de a kegyesség ápolására s a lelkiismeret megnyugtatóására teljesen alkalmas: akkor valóban meggyőződhetünk arról, hogy ez Istentől eredett s nincsen vele egyenlő tekintélyű emberi mű. Ez *isteni kijelentés* megőrzése az egyház tiszte; a hívek részéről pedig hitet, tiszteletet, engedelmisséget s az egész életnek ahoz való alkalmazását érdemli meg.

A kijelentés angyalok és emberek *szolgálat*a által *látásokban, álomban, képekben és ábrázolatokban*, Ádám, Kain, Ábrahám, Mózes, Áron és mások által *részenként* történt, míg végül a Krisztus által Isten a maga teljes akaratát kijelentette. A kijelentés leírása „a szent lélek vezetése mellett történt, mely az egyének különfélesége szerint azoknak nyelvét és kezeit igazgatta“ s ezért van az írásmód különbsége mellett a lényegbeli, teljes összhang. (20. §.)

A szt.-írás ó és új szövetségre oszlik. Mindkét szövetség könyvei autentikusok (hitelesek) és ezért canonikusok (szabályozók). Ezeken kívül vannak a Tóbiás, Judith, Baruch, Bölcsesség könyve, Esdras 3-ik és 4-ik könyve, Makkabeusok, Eszter, Dánielhez esatolt toldalék és Manasses imádsága, a melyek apocriphusoknak mondatnak, mert kétes hitelűek s ezért ezekkel bizonyítani nem kell.

A szentírás első tulajdonsága a *teljesség*, mely „a hitnek és erkölcsnek elégséges és tökéletes zsinormértékül szolgál“, a miből önkényt következik, hogy a mely dolgokat magában nem foglal, azokat állítani vagy cselekedni nem tartozunk, a mik pedig benne megvannak, azokat tagadni nem szabad (30. §.); következik, hogy egyetlen gyülekezetnek sincs joga, hogy „valamely dolgot az ülvösség szükségképpen eszközének nyilvánítson“ (31. §.); következik, hogy a hagyományokat a hit kiegészítéséül elfogadni tilos, mert Isten mindent kijelentett a mi szükséges volt (32. §.); ellenben a

gyülekezetekben a jó rend fentartása érdekében szokásba jött hagyományok fölött a ker. okosság szabadon határozhat. (34. §.).

A szentírás második tulajdonsága az *állátszóság* és *világosság*, a miért is a hitezikkelyek előadásában inkább „szentírásbeli, mint bölesészeti és emberek által gondolt kifejezésekkel kell élni“ (35. §.). Az üdvösségre nem lényeges dolgokban lehetnek különösen tudatlanok előtt homályos helyek. Az ilyenek ébreszsenek vizsgálódásra; mert a „vizsgálódás elhanyagolása“ az előre elfogadott vélekedés (elfogultság)“, valamely tan iránt az „előszeretet vagy gyűlölet“ teszi lehetetlenné a szentírás megértését. Ezért van annyiféle írásmagyarázat. A szentírást mindenkinék olvasni kell; mert a pusztá hallásból sok tévelygés származhatik. Minthogy pedig mindenki eredeti nyelvén nem olvashatja, szükségesek a fordítások; de ezeket kellő vizsgálattal kell olvasni s különösen egyes kifejezések nem véendőek betűszerinti értelemben, hanem vigyázni kell a helyes írásmagyarázat szabályaira. Különösen figyelembe veendő: az író czélja és érzülete, az alkalmoszerűség, az anyag minősége, az előzmények és következmények, a hasonló helyek egybevetése stb. „Az sem lenne helyes, ha valamely emberi hitvallásból vagy elfogadott hittani tételekből, vagy valamely felekezeti hitformából keresnők és magyaráznók a szentírás értelmét“ (44. §.).

„Az írást magyarázni az észnek mint bírónak joga és kötelessége“. (48. §.). Ez a jog azonban nem kölesönöz esalhatatlan tekintélyt az észnek, a mely által a mások lelkiismeretén uralkodhatnak; mert mindenki csak a saját lelkiismeretének tartozik engedelmeknek. Minthogy a kijelentésnek s az észnek is Isten a szerzője a kettő között teljes öszhang van.¹⁾ Az ész habár nem is kezdete és szabálya a hitnek, de a kijelentés tekintélye általa lesz ismeretessé.

A szakszerűen rendszerbe foglalt kijelentés: *theologia* s ha a Krisztusról is tanít, akkor keresztényinek mondatik. A ker. hittudomány nem pusztá szemlélődés, hanem végezőlja a *gyakorlati* élet. „Ezt a gyakorlati eselekvőleges életet nevezzük vallásnak (religio), a mely két részből áll u. m. az Isten *megismeréséből* és az iránta való *engedelmességből*“. (61. §.) A vallás természeti²⁾ és „kijelentett“.

¹ V. ö. Locke (1632—1703) angol bölesész ide vonatkozó névetével. Kovács Ödön: „Vallásbölesészet“ II. k. 145. l. „Az isteni kijelentés nem ellenkezhetik a józan értelemmel, a természet által gyujtott világossággal“.

² Nem a természeti állapotban élő népek vallása, nem is a XVIII. sz. beli angol és francia bölesészek (deisták) által kifejtett „észvallás“ vagy „theologia naturalis“ értendő, hanem az a vallásos érzelem, a mely mindenkivel születik s a melyet a saját tehetségeink fejtenek ki.

A ker. vallás pedig az a helyes út, a melyen a szent lélek segítségével Isten és Krisztus ismeretére és tiszteletére a legbiztosabban eljutunk. A természeti vallás a ker. embernek nem elégséges ugyan, de azért megvan az a haszna, hogy mindenkit vallása igazságainak komoly vizsgálatára indít, az igazságban megerősít, Istenről való elmélkedésre, az Ő tiszteletére és engedelmességre kötelez. (63. §.)

Ezekben vannak röviden összefoglalva Szentábraháminak a kijelentésre, a szentírásra és a vallásra vonatkozó nézetei. Most lássuk meg az újabb unitárius theológiának vonatkozó gondolatait.

Channing szerint¹⁾ Isten azért közölte a kijelentést az emberekkel, hogy azokat általa fejlessze, tökéletesítse. Ezért a kijelentés a gondviselés munkája s az emberi haladás alapja. Isten minden emberi léleknek kijelenti magát; de mindenki nem alkalmas eunek a felfogására. Ezért vannak „nálunknál előrehaladottabb értelmes lények“ a közvetítésre. A kijelentés nem tudományos vagy művészet-i indokból közöltetett, hanem az „ember erkölcsi tehetségéhez van intézve“ s általános fogalmában ninesen semmi olyan, „a mi Istenről és a természetről való legjobb nézeteinkkel összeférhetetlen lenne.

A mi pedig különösen a ker. kijelentést s az ezen alapuló ker. vallás eredetét illeti: ismerjük a helyet, a hol keletkezett, a szerzőjét, terjesztőit, a kiknek tana a maga hiteles alakjában kezünk közt van az evangelisták és apostolok irataiban. Ezeknek gondos tanulmányozásából meggyőződhetünk, hogy a ker. vallás Istentől eredett, mert annak alapját sem a megelőző zsidó, sem a pogány világban és bölesészetben, sem pedig keletkezése korában fel nem találhatjuk. Keletkezésénél sem *politikai* haszon, sem *lelki* uralomvágy közre nem működött. Egyedüli célja a „lélek tökéletesítése“. De a ker. vallás isteni eredete mellett bizonyítanak a *csodák*, a melyek által annak prédikátorai isteni küldetésüket bebizonyították, magát a vallást pedig a természetesség határain fölül emelték. Isteni eredetére vall szerzőjének *jelleme*, melyen a kornak semmi nyoma sem látszik; nézeteinek nagyszerűsége és általános volta, melyek teljes ellentétben vannak kortársai gondolkodásával. Ezek s magában a vallásban található más számos erősségek kétségtelenné teszik előttünk igazságát és isteni származását.

¹ Channing E. Vilmos: Válogatott művei. IV. k. „A kijelentett vallás bizonyítékai“. Channing válogatott művei. II. köt. „A keresztény vallás észszerű vallás“

Nemcsak a kijelentés, hanem az *ész* is Isten adománya, sőt ez „nagyobb ajándék minden külső segélynél“. „A kijelentés csupán egy eszköz, a melynek az a rendeltetése, hogy a természettel, a gondviseléssel és az Istennek szellemével megegyezőleg előmozdítsa az ész tökéletesedését“. Ennél fogva ész és kijelentés között, tökéletes öszhangnak kell lenni, mert „Istennek meg kell egyeznie önmagával“. „Neki csak egy szózata van“. A kijelentés az észen alapszik s annak az ész lehet igazi bírója. Minket csak az ész helybenhagyó ítélete kötelez a kijelentés hívésére. „Minden könyvek között a szentírásnak van legtöbb szüksége az észre, annak helyes magyarázatát illetőleg“. Azonban nehogy az ész kevélységének bűnébe essünk s a magunk nézeteit esalhatatlanoknak tartva, másokra erőszakoljuk, úgy kell tekintenünk az észet, mint Istennek *általános* minden emberrel közös adományát, a mely folyton tökéletesedik, de legfelső fokot e földön el nem érheti.

Ferencz József hittani művei szerint a vallás alapja a vallásos érzelem; de ez csak a kijelentés segítségével találhatja meg Istent. Ennélfogva a kijelentés a vallás forrása, a mely Istentől ered s becsesebb minden emberi műnél. Kijelenti Isten magát és akaratját 1. A természetben, 2. Az emberben és ennek lelkiismeretében, 3. Egyes emberek és népek történetében, 4. Egyes kiváló egyének tanáiban¹⁾ Szoros értelemben ez utóbbi nevezetik isteni kijelentésnek s az ezen alapuló vallás kijelentett vallásnak²⁾ Azonban a természeti vallás soha sem ellenkezhetik a kijelentett vallással, sőt abból indul ki ez. Csak az a kijelentés lehet igaz, a melyet a természeti vallás is igaznak ismer el³⁾ Azon férfiak között, a kiket Isten idők folytán az emberiség vallásos vezetésére küldött, a legelső helyen áll s a legnagyobb a Jézus Krisztus, a kiből a kijelentés minden tekintetben tetőpontját érte el⁴⁾ s bár általa Isten teljesen és tökéletesen kijelentette magát és akaratát, azért a kijelentés az emberi természet szükségleteihez képest mégis „folytonos“, mert az általa hirdetett igazságok teljes birtokába csak fokozatosan juthat el az emberiség.⁵⁾

A szentírás magában foglalja a teljes történelmi kijelentést;

¹⁾ Ferencz József Ker. vallástudomány 7—8. §.

²⁾ Ferencz József „Unitár. Káté“ 6-ik kiadás 6—7 l.

³⁾ Ker. Vallástudomány 8. §. 4 pont.

⁴⁾ U. o. 9. §.

⁵⁾ U. o. 10. §.

de e mellett, sok olyan van benne, a mi Isten igéjével ellenkezik¹⁾ A biblia egyes könyveinek eredete sem mindig bizonyos, sőt akárhányon a későbbi átdolgozás nyomai láthatók²⁾ Az *ihletés* csak a szent könyv erkölcsi irányára vonatkozik s még itt sem kell a betűhöz ragaszkodni, mert „lélek az, a mi megelevenít“.³⁾ A szent irás olvasásánál a józan értelem⁴⁾ és a lelkiismeret az irányadó; mert ezek segítségével ismerhetjük meg a kijelentés igazságát; míg ezek nélkül számos tévedésnek lennénk kitéve.⁵⁾ Az ó szövetség az újnak sok tekintetben világosítására szolgál, de minket inkább az új szövetség s különösen a Jézus tanításai köteleznek. A mi ellenkezik a Jézus szellemével, az nem tartozik a ker. valláshoz.

Összehasonlítva Szentábrahámi nézeteit a későbbi és jelenkori nézetekkel, az újabb unitárizmus haladást mutat, mit a theologiai tudományoknak a XIX. százévben történt nagymérvű előhaladásából lehet kimagyarázni, a mely minden vallásfelekezet dogmatikáján kisebb-nagyob mértékben észrevehető. Ez a haladás a bibliai ihletés régi tanának, a szent iratok eredetiségéről való nézetnek, a csodákban való hitnek kiküszöbölésében áll. De megtaláljuk a Szentábrahámi nézetei és a mai nézetek közt azt a lényegbeli öszhangot, a mely mindenik felfogásnak iránya és szabályozója: hogy a kijelentés egy dicső isteni mű, a melyet a szent irás teljesen magában foglal, a melyet mindenkinek józan értelme szerint magyarázni joga van, de lelkiismeretével ellenkező magyarázatot elfogadni nem köteles; hogy a szentirás s különösen a Jézus tanítása magában foglal mindent, a mit hitünkre és eszelekedetünkre nézvé tudnunk kell.

Ilyen előzmények után rátérhetünk a hittudomány tulajdonképpeni tárgyaira.

¹ Ker. vallástudomány. 11. §.

² Unitárius káté 11. l.

³ Unitárius káté 12—13 l. és Ker. Vallást. III. f. 11. §.

⁴ Unitárius Kis Tükör 112. l.

⁵ V. ö. Armstrong A. Richárd: „Isten és lélek“ ez. művének „Hát biblia?“ fejezetével. Ford.: Péterfi Dénes.

Nietzsche Frigyes.

IV.

Előbbi cikkeinkben ismertettük a Nietzsche-irodalomnak egy pár termékét az utolsó évekből s ezek nyomán utaltunk arra a hatásra is, a melyet Nietzsche eszméi a társadalom minden rétegében gyakorolnak. Minő álláspontot kell már elfoglalnunk folyóiratunk irányának megfelelően ezzel a sajtóságos gondolkodóval szemben?

„Eine Person widerlegt man nicht, man sucht sie zu verstehen“, mondja *Riehl* „Friedrich Nietzsche. Der Künstler und der Denker“ cz. művében. S valóban, ha valakinél lehet ez elvet alkalmazni, nála lehet; sőt ennél a „bolygófényszerű“ gondolkodónál más eljárást egyáltalában lehetetlennek tartunk. „Egy egyént nem ezáfolunk, hanem igyekszünk megérteni“; cz az elv Nietzschénél nem csak azt jelenti, hogy „mindent megérteni annyi, mint mindent megboesátani“, hanem azt is, hogy mindent megértvén, gondolat-sorait eredő forrásaiig visszakisérvén s születése és fejlődése körülményein levezetvén, tisztán áll előttünk a maga milieuje által feltételezetten az ember és gondolkodó s ekkor azután egészen egyéni érzelmek és hajlandóságok dolga, világnézete mellett megmaradni, vagy azon felülemelkedni és legyőzni. Aztán Nietzschével polemiába boesátkozni, őt ezáfolni, nem is olyan könnyű dolog. Többször utaltunk arra a szoros kapcsolatra, a mely az ő tanai és egyénisége között van. Ha valahol, nála igazán áll az, hogy ő műveiben egyéniségét adja. Művei semmi egyebek, mint az ő erkölcsi és értelmi, sőt részben physikai fejlődésének hű kifejezői. S ha e tényt szem elől tévesztve, nézeteit önmagukban, egyéniségétől izolálva vizsgáljuk és értékeljük, bizonyára félreértjük azokat. Hiába keresünk nála tudományos kutatásokra, lelkiismeretes gondossággal összegyűjtött adatokból vont következtetéseken alapuló eredménye-

ket. Az ilyen útakon nyert eredményeket lehet értékelni, bírálni. De ha az ő nézeteire idegen (objectív) mértékeket alkalmaznánk, félreérténők őt s épen úgy járnánk, mint ő, a ki a történelmileg feltételezetten fejlődött hatalmakra, minők a történelem maga, a kereszténység, a keresztény morál, az ő saját egyéni mértékét alkalmazza: ez az alkalmazás elzárja előle ez értékek, e hatalmak jelenlősége megértésének lehetőségét.

Ilyen felfogással írta Lichtenberger *La philosophie de Nietzsche* cz. művét, melyet Nietzsche nővére Förster-Nietzsche Erzsébet németre fordított s egy terjedelmes bevezetéssel ellátva a múlt évben kiadott.¹ Ebből a nagy szeretettel, mély bepillantással és francia könnyedséggel megírt munkából jobban meglehet érteni Nietzschét, mint egy tuezat német commentatorból. Csak egy gondolatot nélkülözök e műben teljes jelentősége szerint kidomborítva s ez az, a melyet Ábrányi *Keresem az Istent* cz. költeményében olyan megragadóan tudott kifejezni. Mert Ábrányinak az az öreg remetéje, — vagy mondjuk inkább: ő maga a költő — a ki elveszítette az Istent és megindul és bejárja az emberi társadalom minden rétegét, a gazdagoktól a nyomorban dúslakodó szegényekig, a tudósoktól és művészektől a papokig, hogy felkeresse az Istent, de az Isten helyett mindenütt csak álnokságot, büszke gőgöt, bűnt, önzést és képmutatást talál, ez az öreg remete napjainkban nem áll egyedül. Talál-e a költő e sivár bolyongásában nyugvó pontot? Megtalálja-e az elveszített Istent? Vagy legalább nyomait? Az iránytű nélkül zaklatottan hánykodó emberi lélek sovárogyva várna a költőtől, hogy vezesse őt az istenhit megnyugtató békességébe. De az Istent kereső remete kirohan a nagy mecszeségbe s a hallgató vagy olvasó lelke a bizonytalanságnak és sejtelemnek abban a kínzó érzésében marad megnyugtató nélkül, hogy talán nem találja meg az Istent. Ez az Istent kereső, de meg nem találó boldogtalan remete nem ritka jelenség napjainkban. Merészség-e, ha azt mondom, hogy talán mindnyájan éltünk át hosszabb vagy rövidebb oly korszakot, midőn megingott istenhitünk? Merészség-e, ha azt állítom, hogy mindnyájunk életében voltak — habár csak futó pillanatok — midőn már-már veszve láttuk hitünket? Sőt miért ne utalhatnánk olyan modernekre is, a kik istenhit nélkül rendezik be életüket s azt egészen fölöslegesnek hirdetik? Hiszen ezeknek a bevallására csak az értelmi lelkiismeret őszintesége kell.

¹ Die Philosophie Friedrich Nietzsches. Von Henri Lichtenberger und Elisabeth Förster-Nietzsche. Dresden und Leipzig, 1899. Bevezetés I—LXIX. l.

Aztán meg nézzünk szét az életben, a tudományok között, az irodalomban, a művészetekben. Gondolkodó és iudiciummal bíró ember okvetetlenül észreveszi, hogy a modern ember életét távolról sem vezeti a vallásos hit mindent átölelő hatalma. Hivatkozom példákra is? Vallásos, valódi hit vezeti-e a könnyező szent ünnepeit rendezők és oda tóduló sokaság lelkét? Vagy megtaláljuk-e mai vallási irodalmunkban csak halvány nyomait is annak az erős vallási hitnek, a mely pl. a 16. sz. egyházi irodalmában a mai modern ember előtt szinte érthetetlen? Vagy keressük talán a társadalmi életben ezt a hitet? Igaz, sokan vannak, a kik a társadalom humanitarius törekvéseit épen a vallásos hit eredményének tekintik. De vajjon tudna-e pl. egy 16. sz.-beli hitvita ma olyan forrongást előidézni a szellemekben, olyan változást a meggyőződésben, a milyeneket pl. vallásunk történelméből ismerünk?

Altalános ma az a panasz, hogy a modern lélek életében a vallásos eszme elveszítette kizárólagos uralmát. Ma többen vannak, mint valaha, a kik az Istent elveszítették és nem találták meg. Az isten ideig-óráig való elveszítése, az istenhit megingása nem ritkaság soha semmiféle korban. Hiszen a léleknek igazságot és világosságot szomjuhozó sovárgásában van alapja a vallási hit eszméi hullámzásának. Akadunk a legfényesebb nevekre, a kik épen a vallásos eszme fellendülésének virágkorában veszítik el az istent, az istenhitet. Példát hozhatnák fel a ketesztény eszme fölbukkanásának bámulatot korából; vehetnék példát a reformatio idejéből. De egy lényeges különbség van az evangeliumi alakok, a nagy vallásalapítók vallási hitének ideig-óráig való ingadozása és a modern lélek ama sivár harezai között, a melyek a hitért vivatnak. A régi idők nagy hívői vizsgálni kezdik a hitet, ez megrendül, de a lélek megbomlott egyensúlya, fölzavart békéje a kétségek zivatara után csak annál nagyobb, erősebb és bizóbb hittel fordul isten felé. Ezeknél a harez tisztulást, hitet, megnyugvást eredményez. — A modern lélek belső szerkezete nem ily egyszerű, nem ily átlátszó. Ha ebben a hit és tudás békéje megbomlik, ha a felzavart elemek harezra kelnek egymással, ebből a harezból veszteséggel a legtöbbször az istenhit kerül ki. Az a harez itt nem békét, megnyugvást, tisztulást és a hit megerősödését adja, hanem meghasonlást, kétségbeesést, örültséget, ha alapjában vallásos kedély az, a melyet a kétségek fölzavartak; közönyösséget, a vallási hit kérdései iránt fásultságot, ha mindennapi, magasabb lendületre nem alkalmas lélek az, a mely a vallási eszmék forrongásának színtere volt.

Az a harez, a melyet Nietzsche vivott meg a kereszténység lélektani és történelmi hatalmával, a legtisztább és a legigazabb motivumokból indult ki. Nietzsche alapjában tiszta, mély, vallásos kedély. Ezt mintha örökölte volna. Atyja, nagyatyja — atyai és anyai ágon egyaránt — papok voltak. Ő maga is kezdetben theologiai tudományokat hallgat, papi pályára készül s csak későbbben hagy fel e pályával, akkor t. i., mikor összeütközésbe jönnek nála a tudomány és hit. Hite ingadozni kezd s a tudomány kedvéért — a maga iránti minden áron való őszinteség parancsoló sugallatára — lemond arról igazi belső harezok és lelki rázkódások és megpróbáltatások között. Elveszítette Istent és soha többé nem találta meg. Az igazság kutatásának olthatatlan vágyától vezetve lelke egysúlya megbomlik s ő lemond minden közösségről — gondolkozásában és életében egyaránt — a keresztény vallással és istenhittel s midőn így a hagyományos eszmék nyűgétől kimondhatatlanul nagy testi fájdalmak és szenvedések között megszabadul, szelleme elborul, megőrül. Ime tragikum! Ezt a gondolatsort, melyet Lichtenbergernél nélkülözünk, *Kaftan* fejtette ki legmeggyőzőbben¹). Szerinte ugyanis szelleme tragikus elborulásának oka éppen az volt, hogy született vallásos lelke elveszítette az istent, a kire pedig annyira rá volt utalva. Mennél nagyobb volt e veszteség érzete, s mennél inkább jött tiszta tudatára e nagy eseménynek életében, a melyet nem erőszakolt, hanem fejlődése folyamán természetesen bontakozott ki, annál hevesebben támadja a keresztény vallást, a melynek hatását és erejét az ő életére az mutatja leginkább, hogy valahányszor íráshoz fog, mindannyiszor újra akarja semmisíteni, mint egy látományt, a mely minden lépését kíséri és üldözi; annál szenvedélyesebben megy neki a kereszténység alapítóinak és apostolainak s annak a szelid morálnak, a melyet leghatásosabban a Názáreti mester hirdetett és a melyen egész társadalmi és egyéni életünk felépült.

A következő sorok, a melyek nem ezáfolni, hanem megértetni akarják őt, Lichtenberger gondolatmenetét követik s jelezni fogják azt az álláspontot, a melyet Nietzsche emberfölötti emberével és úri moráljával szemben az emberiség szelid mestere vetette alapon elfoglalunk.

Nietzsche középiskolai tanulmányai befejezése után az egyetemre ment, hogy papi pályára készüljön elő — édes anyja kívánságára.

¹ Das Christenthum und Nietzsches Herrenmoral. Berlin, 1897.

Magába vonult, vallásos kedélyű gyermek volt: tanuló társai „a kis papnak“ nevezték. 17 éves koráig, mikor konfirmált, hite rendületlen. Ez időtől fogva azonban lelke nagy változáson megy át. Mikor az egyetemre kerül, egyszerre, mint két hatalom feltűnik előtte, öröklött hite és a tudomány. Kezdetben összhangban egymással, nem mint ellenséges hatalmak. De midőn tanulmányaiba mélyed, tudatára jó annak a szabadságnak, hogy pártatlanul és elfogulatlanul, minden előítélettől menten kutathatja az igazságot. Mert még az a meggyőződése, hogy az igazság e kutatása a valláshoz vezet. Tehát tudomány és vallás a legszebb összhangban vannak még egymással.

De ez összhang lassankint ingadozni kezd. Kievez „a kétkezelés tengerére“. Nemsokára úgy találja, „hogy az egész keresztény vallás felvételeken alapszik“, hogy lényegileg a szív ügye, hogy főbb tanai az emberi szív alapigazságait mondják ki. A hit által üdvözülni annyi, mint a szív, nem a tudás által boldog lenni. Most még jó keresztény. De már első egyetemi éve (1865.) után belátja, hogy kettő között kell választani: vagy a hitet választja és elfogadja azokat a hitelveket, melyeket őseitől öröklött s ezekben megszerzi lelkének békéjét és nyugalomát; vagy ellenkezőleg a kutató magános és fájdalmas ösvényét, a mely nem a boldogságra és békére, hanem az igazságra vezet; az igazságra minden áron, legyen az bármily rettenetes. S midőn a két hatalom egyensulya és összhangja megbomlott s lelkében így maga elé állította e két lehetőséget, ő habozás nélkül tért a szabad kutatás fájdalmas, de hősi útjára.

Íme ez az a pont, melyen a modern lélek iránytű nélkül abba a veszélybe jut, hogy elveszti az istent. Nietzsche teljes tudatában volt a ker. vallással való szakítás megmérhetetlen jelentőségének. Innen kezdve minden művében „isten haláláról“ beszél s ebben az egész emberiség történelmének legfontosabb eseményét látja. Egészen megrázó egyik művének egy helye, midőn egy örült világos nappal égő lámpával futkos és keresi az elveszített istent.

Ellenmondásnak látszik – s mégis igaz, hogy Nietzsche mély és igaz vallásos érzelemből lett istentagadóvá! Feláldozta vallásos hitét egy mélyebb benső meggyőződésének. S ez a meggyőződés az volt, hogy neki nem szabad oly hit mellett megmaradnia, a mely elveszítette benső lényegét, midőn az isten létét nem tudta az értelem segítségével bebizonyítani. Ez a meggyőződése lett ezentúl életének és gondolkodásának vezető elve. Pedig tudta, hogy a hit békés

hajlékának elhagyása után az ismeret kétségein és veszélyein kell átmennie. De értelmi lelkiismerete, szívének őszintesége parancsolólag követelte tőle e szakadást s bármily nagy volt is ez az áldozat, ő meghozta azt és elhagyta a keresztény vallást az elméletben.

De lássuk, hogy lett ő a keresztény vallás ellenségévé? a keresztény erkölestan kérlelhetetlen ostromlójává? Hogy pályáját, lelki fejlődését teljesen megérthessük, utalnunk kell nála egy néhány személyi tulajdonságra. Ősei leugyel grófok voltak. Ereiben tehát „nemes vér“ folyt. Erre büszke és gyakran felemlegeti. Ez magyarázza aristokrata nézeteit. Szigorúan ügyel a külső formákra, a jó modorra. Másokat tisztel, de mindenekelőtt tiszteli önmagát. Utál és megvet minden közönségest, kétes érintkezést, szinte kínosan félti testi és szellemi, erkölesi tisztaságát. Irtózik minden képmutatástól, hazugságtól. Nővérének egyszer, még gyermekkorában e jellemző szavakat mondá: „Égy Nietzky grófnak nem szabad hazudni“. Ezek az aristokrata hajlamok természetesen mind jobban kifejlődnek a férfiban. Gyűlöl minden gyöngeséget, habozást, ingadozást, minden közönséges, tisztátalan, illetlen dolgot. Ellenben szereti a szép formákat, testi és lelki tisztaságot, elegantiát, udvariasságot, a testi, értelmi és erkölesi előkelőséget, a tapintatosságot, a bontont. Megismervén eme tulajdonságait, könnyebben meg fogjuk érteni nézeteit.

Alighogy bevégezte tanulmányait, 24 éves korában egyetemi tanár lett s innen kezdve egymásután jelennek meg művei. Nietzsche abból indul ki, hogy minden kor, minden kultúra különbséget tesz az erkölesi tételek, az emberi eselekedetek között: az egyiket jónak a másikat rossznak tartja, szóval bizonyos rangfokozatot állít fel közöttük, mit ő az ő sajátos nyelvén úgy fejez ki, hogy: „*az értékek táblája*“ (Tafel der Werte). Ránk nézve ezt a rangsort, ezt a táblát a keresztény erkölestan állapította meg. Ez rossznak és bűnnek mondja pl. a szigort, a kegyetlenséget, ravaszágot, haragot, vakmerőséget, harezot, hamisságot, ellenben jónak a szeretetet, részvétet, alázatosságot, kegyességet, békességet, megbocsátást stb. Ezen a ker. morálon épült fel 2000 esztendőnek egész műveltsége; ezen az alapon rendeztük be egész életünket, ezen alapszik az egész ker. világnak állami és társadalmi léte. Ez határozza meg összes eselekedeteinket: ez vezeti és irányítja minden erkölesi ítéletünket.

De Nietzsche úgy találja, hogy az értékeknek e táblája rossz, felül kell vizsgálni, nem szabad minden bírálat nélkül elfogadnunk;

hanem a régi értékeket fel kell forgatnunk, meg kell változtatnunk életünk irányát, mely a kereszténység erkölcsi tételein nyugodott s a régi erkölcs helyébe újat kell tennünk. Azaz: a mit eddig jónak, erkölcsösnek, követendőnek tartottunk, azt ezután tartsuk rossznak, megvetendőnek és megfordítva. Egy példa megvilágítja az értékeknek ezt a felforgatását. A Názáreti mestertől úgy tanultuk s úgy is gyakoroltuk, hogy minden gondolatunkat, minden tettünket a felebaráti szeretet vezesse. Az a szeretet, a melynek forrása az ember-sársaink iránt való *részvét* és *szánalom* érzelme. Ez a gondolat a maga nagyszerűségében is olyan természetesnek látszik előttünk, keresztények előtt, hogy a szeretet nélkül társas életet, embereknek egymással közös *czielokra* való törekvését el sem képzelhetjük. Jutott-e valaha közülünk valakinek csak eszébe is, hogy komolyan kétségbe vonja, sőt tagadja azt az alapot, a felebaráti szeretet és részvét elvét, melyen a keresztény egyéni, társadalmi és állami élet felépül? Ugy-e megdöbbenő ez a kísérlet még gondolatnak is? S pedig Nietzsche megtette ezt a kísérletet. Felforgatta azokat az értékeket, melyeknek elseje, alapja, szegletköve a felebaráti szeretet. A Názáreti mester így szólt tanítványaihoz: *Új parancsolatot adok nektek, hogy egymást szeressétek; a mint én szerettelek titeket, úgy szeressétek ti is egymást* (János 13, 34.). Nietzsche is ad új parancsolatot híveinek, de az övé így hangzik: *„Ne kiméld felebarátaidat. A gyűgyithatatlannak ne akarj orvososa lenni; a mi esik, lökjed; a kit nem tanítotok repülni, azt taní'sátok gyorsabban esni“*.

Milyen úton jutott N. tételeihez? Semmi sincs közvetlenül adva — így tanít ő — esu pán vágyaink, szenvedélyeink világa. Minden eselekedetünket, gondolatunkat az ösztönök vezetik s ezek mind egyetlen alapösztönre vezethetők vissza. Ez a *hatalomhoz való akarat*. Minden élő lény, növény, állat, ember, erejét, hatalmát igyekszik gyarapítani, midőn más lényeket hatalma alá hajt. Ez a szakadatlan törekvés és harez az alaptörvénye minden életnek. Ez az alapösztön, a hatalomhoz való akarat, kormányozza az élet minden tevékenységét. Erre alapítja Nietzsche az értékek új tábláját. Okoskodása ez: nem tudom, hogy az élet magában véve jó-e vagy rossz, van-e beese vagy nincs. De azt tudom, hogy attól a pillanattól fogva, mikor élni kezdek, *akarom* az életet s akarom mindazt, a mi azt szebbé, erősebbé teszi. S ha most azt látom, hogy tévedés és illusio az élet kifejllesztésére alkalmasak, ha látom, hogy azok az ösztönök, melyeket a keresztény erkölestan rosszaknak mond,

mint szigor, kegyetlenség, vakmerőség stb. az életet gyarapítják, akkor elfogadom a tévedést és a bűnt is. Ha látom, hogy a fájdalom és szenvedés jobban hozzájárul az emberi nem neveléséhez, mint az öröm, akkor diesőítem a szenvedést is. S ha látom, hogy az erény, a jó s az emberektől idáig magasztalt és nagyrabecsült értékek ártalmasak az életre, akkor tagadom ez erényeket és értékeket (Lichtenberger.).

Ezután a ma jóknak és erényeknek elismert értékek eredetét vizsgálja. Szerinte van *úri és rabszolga erkölcs*. Az európai cultura kezdetén ott áll az erős, harezias, fékezhetetlen ember, a ki ráveti magát a gyengére, a békésre s azt kizsákmányolja. Uralkodni, érvényesülni, elnyomni törekszik. A mit tesz, az jó, a mi neki ártalmas, az *hitvány*. Jó a nemes, az úr, az erős; hitvány a közönséges, alsórendű, gyenge, a rabszolga, a leigázott. Az úr megveti a gyöngeséget, gyávaságot, félelmet, hizelgést, alázatosságot, hazugságot, a szálnalmat, az önzetlenséget; de megbámulja az erőt, a merészséget, ravaszságot, kegyetlenséget. Kötelességei csak a vele hasonlók iránt van; idegenekkel, rabszolgákkal tetszése szerint bánhat. Ez az egyik morál, az uraké.

Ezzel szemben áll a *rabszolga-morál*, a gyengék, leigázottak erkölestana. Az előbbinek éppen ellentéte. Itt éppen az a rossz, a mi amott jó volt: t. i. mindaz, a mi félelmet kelt: a szigor, a kegyetlenség, erőszakosság. S ellenkezőleg az a jó, a mi ott rossz volt: önmegadás, engedelmesség, türelem, alázatosság, kölesönös segítség, részvét, felebaráti szeretet. Ezek a gyengék, a betegek, a halálra való erényei. Ezt nevezi N. rabszolga-morálnak. Ezt tartjuk mi a keresztény morálnak. Ha most tekintetbe vesszük aristokrata hajlamait, a melyekről fennebb szóltam, megértjük idegenkedését e morál ellen.

De kísérjük csak tovább fejtegetéseit. Ezeknek a gyengéknek, betegeknek, elnyomottaknak természetes feje a pap. A papok az orvosaik, ápolóik, pedig maguk is betegek. Hivatásuk az, hogy védelmükbe vegyék a gyengék nyáját az erősek ellen. E hivatásukban aztán esküdt ellenségei lesznek az uraknak s nem riadnak vissza semmi eszköztől ezek ellenében: a ravaszságtól, hazugságtól sem. A zsidók voltak az elsők, a kik az urak, erősek erkölcsi ítéleteit rettenetes következetességgel felforgatták, midőn hirdették: a nyomorultak, a szegények, tehetetlenek, a szenvedők, nélkülözők, betegek a jók és isten előtt kedvesek, övék az üdvösség, ellenben az

előkelők, hatalmasak a gonoszak, az istentelenek, a kárhozottak. Az zsidóknak ezt az új érték-tábláját a kereszténység átvette, örökölte. A ker. vallás beleélte magát azután abba a vigasztaló illúzióba, hogy a gyöngeség erő. S hogy ezt az illúziót folyton fenntartsa, híveinek narkotikus szereket rendel, a melyek gyengeségét elfeledtetik s az életet, a hatalomhoz való akaratot a minimumra szállítják. Ilyen méreg a bűn tudata is, a mely csak egy eszköz a papok kezében, hogy a remegőket mindig hatalmuk alatt tartsák.

Európában ma a rabszolgamorál uralkodik az úri morál felett. 2000 évig tartott a harez s végül győzött Judaea Róma felett. Az úri morál ügye föllandult a renaissance korában, de a pórius, egyetlen Luther legyőzte azt az ő protestantismusával, a mely — N. szerint — egy értelem nélküli csemény, egy nagy biabavalóság volt. Az úri morál még egyszer győzedelmeskedett a francia forradalom idejében Napoleonban, kiben N. az egyetlen nagy, magasabb típus-embert látja. Azóta Európa folytonos hanyatlásban van, sehol igazi, erős, korlátlan élet, sehol kifejlett egyéniségek, hatalmas, egész emberek, mindenütt csak tengődés, tuczatgondolkodók, fél-emberek. S mindezekért N. a ker. vallást teszi felelőssé.

Ez a részvét és szájalom vallása. De hát olyan egészen érdeknélküli a részvét? kérdi N. Hiszen legtöbbször önző forrásból ered. Jót teszünk másokkal, hogy hatalmunkat élvezhessük s másokat hatalmunk alá keríthessünk. A részvét középszerű lelkek erénye. A nemes lélek elrejtí bűját-bánatát, szenvedéseit és gyöngeségeit s az ilyenek a betolakodó részvét csak terhére van. Egyáltalában nem nemes érzelem s ok nélkül és feleslegesen szaporítja a szenvedéseket.

Aztán egy másik baj is jár vele. T. i. elébe áll a kiválasztás törvényének, a mely szerint a gyengének, erőtlennek, betegnek meg kell semmisülni. Elébe áll és védi, ápolja, erősíti ezeket s gátolja a teljesen egészséges és minden tekintetben megfelelő ember kifejlődését. Úgy beszél a részvétről, mint egy folyó veszedelmes kiáradásáról, a mely csak pusztulást hoz, mert kevesbíti a szenvedést, a mely pedig az emberiség legnagyobb nevelőinek egyike.

Egy másik veszedelme a ker. vallásnak az egyenlőség demokratikus eszménye. Mindenütt azt halljuk, hogy egyenlők vagyunk s a mai ember tudatába ez oly erősen be van gyökerezve, hogy igazi úri, azaz uralkodói természet (mint pl. Napoleon) korunkban lehetetlen volna. Ez az egyenlősítő, nivelláló hatása a ker. vallás-

nak nyilatkozik meg abban a felfogásban is, a mely a férfi és nő viszonyára ma általános. Pedig N. szerint a nő már természeténél fogva nem lehet egyenrangú a férfival.¹ Szóval egész Európa beteg s azon az úton van, hogy egy nagy kórházzá váljék, melyben unatkozó és unalmas alakok nyüzsögnek, a kik nagy fájdalmak és nagy örömök nélkül, egyforma középszerűségben remény és ezél nélkül élnek nyomoruságos és szomorú életüket. S mind e hanyatlásnak és decadence-nek N. szerint a rabszolgamorál, az asketa eszmény, a hazugságok rendszerén felépülő papi uralom, szóval a ker. vallás az oka, a mely Európa szellemi és erkölesi légkörét megmértelyezte.

N. egész eddigi működése romboló, bíráló. De bírálni, rombolni könnyebb, mint építeni. Ő is épített, alkotott. Lássuk alkotását is.

Az egész európai cultura beteg, mindenütt a hanyatlás jelei látszanak. Miután az ember a fejlődés folyamán millió évek alatt megtette útját, a féregtől a majomig s innen az emberig, elfáradott s most nemtelen középszerűségben és esőndes nyugalomban él. De ez a hanyatlás új életre vezet, előjátéka egy nagy megújulásnak, egy magasabb életnek. Ezt az új és magasabb életet az *Übermensch*, az emberfölötti ember fogja élni. N. előtt t. i. kétségbevonhatlan igazság Darwinnak az a tana, hogy az ember valamelyik magasabb rendű majomtól származott. A mint tehát az állatból állatfölötti állattá, azaz emberré lett, úgy lesz az ember emberfölötti emberré. Így már az ember nem ezélja a fejlődésnek, hanem az ő híressé vált hasonlata szerint csak összekötő hid, csak „egy kifeszített kötél“, a mely az állattól felvezet az emberfölötti emberhez. Nem ezél tehát, hanem csak eszköz, átmenet, a melyet minél hamarább meg kell semmisíteni, hogy eljussunk a ezélhoz, az emberfölötti emberhez.

De hogy juthatunk el e ezélhoz? Ad nekünk erre a mi írónk tanácsokat. Minden eszközt elfogad, jónak és kívánatosnak tart, a mi ezéljához vezeti őt s itt jó legerősebb összeütközésbe a mi ker. morálunkkal. Mi megválogatjuk az eszközöket, bármennyire szívünkön fekszik valamely szent ügy s a rosszat ezért nem fogjuk soha jónak mondani. Nem így N. Ő feláldozza felebarátját e ezélért: „Ne kiméld felebarátodat; az ember olyan valami, a mit le kell győzni“, kiírtani, elpusztítani, hogy az emberfölötti ember előállhasson. „Az emberfölötti ember fekszik a szivemen, — mondja ő — nem az ember, nem a felebarátom, nem a legszegényebb, nem a legszenve-

¹ Gehst du zu Frauen? Vergiss die Peitsche nicht!

dőbb, nem a legjobb.“ Igen sok a fölösleges ember, a kik akadályozzák az Übermensch kifejlődését, azért pusztuljanak.

De mik a tulajdonságai? Milyennek képzei ő az Übermenschet? Egy magasabb embernek, a ki csak úgy jöhet létre, ha az emberiség lemond az erkölcsi tételek mai táblájáról, lemond a ker. vallásról és erkölcsről s életét a szerint az erkölestan szerint rendezze be, a melyet ő uri morálnak nevez s a melyet a fennebbiekben főbb vonásaiban ismertettem. Egy nagy és lényeges különbség a ker. erkölestan és a Nietzscheé között abban van, hogy amaz kivétel nélkül minden emberhez szól, emez csak kevesekhez, csak a magasabb szellemekhez. Az a társadalom, a mely e morál alapján épülne fel, körülbelől következőleg alakulna: Legalól állana a kis emberek, a középszerűek kasztja, kiknek nincs semmi joguk, s csak az a hivatásuk, hogy pontosan működő kereknek legyenek a társadalom nagy gépezetében. Joguk abból áll, hogy kötelességeiket lelkiismeretesen teljesítsék, engedelmeskedjenek, legyenek rabszolgák, „kizsákmányoltak“, a mint ő mondja. De életük nyugodt, biztos és boldog, mert felelősség nélküli. Az ő számukra való a hit és a vallás, mert fényt hint nyomoruságos életükre és elviselhetővé teszi azt a helyzetet, melyben magukat akarát nélkül alá kell vetniök a fensőbbeknek. Felettök állanak a rend és törvény őrei, a parancsolók kasztja, a harezosok, a katonák s ezek élén a király.

Ezek felett állanak végül az urak, a bölesek, az Übermensch, a kik maguk szabják meg a cselekedetek értékét; ők a független törvényhozók s a második kasztnak nincs egyéb hivatása, mint közvetíteni a törvényhozók akarátát a rabszolgák tömegével.

A mi ker. morálunk szerint van igazság, jóság, erény s cselekedeteinket ezekhez a fogalmakhoz mérjük és alkalmazzuk. A Nietzsche Übermensché teljesen önállóan és függetlenül gondolkodik és cselekszik, nem törődve jóval és rosszal, igazzal és hamissal. A mit tesz, az a jó, mert ő teszi. Természetes hát, hogy e morálban nem marad hely a részvét és szeretet számára. Hirdeti is N.: *Legyetek kemények, mint a gyémánt és a szobrász vésője*, mert a részvét nem erény, hanem veszély; a szeretet istene is azért halt meg, mert részvétből bepillantott az emberi lélek legmélyebb rejtekeibe s ott csak piszkot és bűnt látott. A böles tehát legyen kemény és szigorú magához. Mondjon le a nyugalomról és békéről, mert az élet harez és minden nyugalom csak eszköz új háborúra. S a ki ismerni akarja a nagy örömeket, át kell élnie a nagy fájdalmakat is.

De legyen kemény és szigorú másokhoz is.

Vannak szerenesétlenek, kiknek segíteni részvéteből egyszerűen embertelenség; vannak elfajultak és gyengék, kiknek halálát nem feltartani, hanem siettetni kell. A bánatosoknak, kik azon panaszkodnak, hogy az élet csupa szenvedés, a böles azt felelheti: „Legyetek rajta hát, hogy meghaljatok, legyetek rajta, hogy az élet, a mely úgyis csak szenvedés, megszűnjék“. Az élet ne lgyen egy nagy kórház, a hol az egészséges is elpusztul. Hadd haljon meg, a mi megért a halálra. Legyen bátorságunk, fel nem tartani azokat, a kik esnek, hanem lökni, hogy gyorsabban essenek. A böles tudjon szenvedést is okozni, a nélkül, hogy ez neki fájna. Hiszen — mondja N. — a szenvedni tudás a legkevesebb; abban gyenge asszonyok, rabszolgák is sokra vihetik. De nem veszni el belső bánattól és fájdalomtól, ha nagy fájdalmat okoztunk s a fájdalom kiáltását halljuk — ez nagy, ehhez nagyság kell“.

Íme ily nagy árt kell fizetnünk azért, hogy a mai ember helyét az emberfölötti ember foglalhassa el. Le kell mondanunk mindazokról az érzelmekről, melyek a szívet megnemesítik, az életet a maga sokszor keserű valóságában megédesítik, elviselhetővé teszik. Le kell mondanunk a mi szelid mesterünk pótolhatatlan erkölestanárról, a melylyel egész valónk. egész lényünk összeforrt, a melynek vezetése, irányítása nélkül társadalmi életet elképzelni sem tudunk. S mindezt a nagy áldozatot miért? Azért, hogy előállhasson az Übermensch, a melynek visszataszító tulajdonságai mellett csak az a rokonszenyes vonása van, a melyet N. *ajándékozó erénynek* (schenkende Tugend) mond. Ez az erény némileg hasonló a ker. felebaráti szeretethez. De mégis lényegben különbözik egymástól. Ez az ajándékozó erény abban áll, hogy az ember szelleme bőségét, feleslegét kiárasztja, szétönti, leszórja az emberekre. De így értette-e az emberszeretetet a Názáreti mester? Az igazi szeretet elfeledkezik magáról, leszáll az emkerekhez, nem ajándékoz, hanem szolgál. N. ajándékozó erénye nem száll le, hanem fönnmarad a magasban, onnan önti le fölöslegét, nem szeretetből és részvéteből, hanem azért, hogy megszabaduljon attól. Szüksége van az emberekre, kiknek adjon, de csak azért, hogy bőségét annál jobban érezze, az alantállókra, hogy saját magasságát annál inkább érezze. Lehet, hogy az életben az ilyen ajándékozást gyakran emberszeretetnek mondják; de lényegében ehez semmi köze.. Nem ker., hanem pogány erény ez. A nagyságnak szüksége van a kiesínségre, hogy arra letekinthessen, a gazdagnak a szegényre, hogy

kénye kedve szerint osztogathassa fölöslegét, az úrnak a rabszolgára, hogy magaslátán megmaradhasson s ne kelljen lealacsonyító munkához nyulnia, az arisztokratának a népre, hogy legyen kitől különböznie. Nem, ez nem Jézusi erény, ez az ő egész életével, összes tanításával, a ker. morál egész szellemével merőben ellenkezik. (Grimm ism. műve.) Mert Jézus így tanít: Mikor pedig te osztogatsz alamizsnát, ne tudja a te balkezed, mit cselekszik jobb kezed. Hogy a te alamizsnaád titkon legyen. (Máté 6, 3. 4.) Azok a többi tulajdonságok, melyekkel ő az ő magasabb emberét felruházza, minők a szeretetlenség, szigor, kiméletlenség, mind olyanok, a melyek a ker. ember morális eszményeivel a legélesebb ellentétben állanak. S ha elveit a gyakorlati élet szempontjából vizsgáljuk, minő eredményekhez jutunk? Hogy képzeljünk el egy olyan társadalmi életet, a melynek a szigor, a részvétlenség és a bizalmatlanság erkölcsi elvei az alapja? A kiválasztás elve, a mely szerint a gyengének és erőtlennek pusztulnia, meghalni kell, hogy az erős, az életre való fejlődhessék és megélhessen, helyes és igazolt lehet a növényi és állati társadalmak életében. De ezt az elvet átvinni az emberi életre s az erkölcsi törvény szabályozó elvéül felállítani, ez oly kísérlet, a mely a pusztulásba, az anarchiába vezet. Egy esetet lehetne képzelni, melyben a fiatal egyet. professor álmai ha megvalósulnának, talán pezsgő, eleven és mozgalmas életet tudnának eredményezni. De ez az eset is csak gondolatban lehetséges. Ha t. i. az emberek mint 20 éves ifjak egyenlő örökkel, egyenlő tehetségekkel jönnének a világra, mint pl. a tanulók az egyetemre, akkor az élethez, a hatalomhoz való akaratnak ösztönétől vezetve egymás közt erős, egészséges versenyt fejthetnének ki, a melyből hiányoznék a részvét, szeretet elve s mindenki csak saját magát, saját egyéniségét tartva szem előtt, kiméletlenül érvényesíthetné erőt. De addig, míg az ember oly erőtlennek és gyámoltalannak születik, addig, a míg a természet az anyai szivet gyermekeit ápoló, féltő, gondozó, értők remegő szeretettel tölti meg, addig N. erkölcsi elvei nem fognak érvényesülni.¹⁾ Nem, ha nekünk erkölestant kell választanunk, a mely szerint éljünk, akkor már inkább követjük a szelid lelkű mestert, a ki a Jeruzsalem felett elhuzódó hegyeken és a tó partján maga köré gyűjtötte a szegényeket, a tiszta szívűeket, az igényteleneket és tanította nekik: Szeressed a te felebarátodat, mint magadat (Márk 12, 31.) Szeressétek ellenségeiteket, áldjátok azokat

¹⁾ Gallwitz, Fr. Nietzsche. Ein Lebensbild. Dresden u. Leipzig, 1898.

a kik titeket átkoznak, jót tegyetek azokkal, a kik titeket gyűlölnék, és imádkoztatok azokért, a kik titeket háborgatnak és kergetnek titeket (Máté 5, 44.). Mi azt hisszük, hogy a társas élet akkor vált lehetővé, mikor az embernek önző, állati ösztönei meggyöngültek s helyet adtak a baráti és altruistikus érzelmeknek. S bármennyire érrezzük is szükségét annak, hogy a mai kiesi ember helyét egy magasabb ember foglalja el s bármennyire törekedünk is e czél eléréni, czélunkhoz az eszközöket nem a svájzi hegyek között üdülő bölestől várjuk, a ki részvétlenül mindent megsemmisít, a mi e czél felé való törekvésében útjába kerül, hanem a názáreti mestertől s vele együtt hisszük, hogy boldogok a lelki szegények, boldogok a kik sírnak, boldogok az alázatosak, boldogok a kik éheznek és szomjuhozzák az igazságot, boldogok az irgalmasok, boldogok a kiknek szívök tiszta, boldogok a békességre igyekezők, boldogok, a kik háboruságot szenvednek az igazságért (Máté 5, 3 – 10). Hiszük a mi tanítónkkal együtt, hogy a felebaráti szeretet, a részvét, az alázatosság, a türelem tisztább és igazabb érzelmekkel tölti el a szívet, mint a szigor és kiméletlenség; hiszük, hogy czélunkra eredményesebb és boldogfóbb eszközök; hiszük, hogy ezekkel biztosabban közeledünk czélunkhoz, a mely nem a testi erőtől és hatalomtól duzzadó s korlátlan ösztönökkel felruházott ember, hanem a felvilágosodott elméjű, mívelt és nemes lelkű, önzetlen érzelmekkel megáldott ember.

Hallhatatlan emlékü Brassaink évekkal ezelőtt egy fölolvasást tartott, melyben ismertette a materialismus tanait, ezekkel szembe állította saját rendszerét s felolvasását azzal a kérdéssel fejezte be; *Melyik az igazi tudomány?* A mondottak után lehetünk-e mi kétségben az iránt: melyik az igazi erkölestan?

DR. GÁL KELEMEN.

Párisi levél.

Paris, 1900. máj.

(A francia kath. papság: a világi papság s helyzete és érzelmei; a szerzetrendek s működésük és vagyonuk.)

Szerkesztő úr!

Teljesen indokolt, ha én most a francia kath. papságról beszélek. Tényleg egy idő óta a róm. kath. papság Francziországban nagyon sokat beszéltet magáról. A napi lapok nem egy esetet közöltek arról, hogy püspökök és szerzetrendek a köztársaság kormányával összzoütközésbe jöttek.

Tanulságos lesz, úgy hiszem, ha röviden megismertetem, hogy mi a helyzete a francia *világi*, az az állam törvényei által elismert papságnak és mi a helyzete a *rendi* papságnak, azaz a mindenféle szerzetrendeknek, a melyeknek nagyobb részét az állam törvénye nem ismeri el s a melyek felett a püspökök nem gyakorolhatják az ellenőrzés jogát, melyet a rendes papság felett gyakorolnak.

A legtöbb róm. kath. papnak anyagi helyzete éppen nem mondható fényesnek. A papság nagyobb részének az állam kevés fizetést ad. A mi a mellékjövedelmet illeti, az a vidéki lelkészek nagyobb részénél kevés, csaknem semmi. Bajos lenne abból a kilenezs száz frankból, a mit az állam ad, megélniök, ha nem volna jövedelmük a misékből is, melyeknek mondására nagyvárosi s főleg párisi testvéreiktől kapják a megbizást. Egy miséért nekik egy frankot fizetnek. És hogyha ehhez hozzáadjuk még azt a kevés alamizsna pénzt, a mi a gyülekezet egy-két gazdagabb esaládjától jön, láthatjuk, hogy mi egy vidéki róm. kath. papnak a fizetése. De a szegénységen kívül még többet kell szenvedni a püspökök zsarnokságától, kiknek teljesen alá vannak vetve, s kik egyik egyházközségeből a másikba a legkisebb ürügy alatt azonnal áthelyezhetik. Szegények és elnyomottak, ez az ő helyzetük. S ez nem nagy tekintélyt adhat a lelkek vezetésében. Egy dolog méltóságuk tuda-

tára ébreszthetné és a lelkek felett bizonyos erkölesi befolyáshoz juttathatná: a magasabb értelmi műveltség. De itt a legfájdalmasabb pontot érintjük. Mikor tudatlanságukat fölismerik, látják azt is, hogy mily kevés befolyást tudnak gyakorolni másokra. És ebben a püspökök a hibásak, kik nem akarják a papságnak a szükséges műveltséget hivatásuk gyakorlására megadni, csupán arra készítik el, hogy misét tudjanak tartani, a brevariumot tudják elmondani s a catechismust egyforma szabályok szerint magyarázni. Így e változhatatlan liturgián kívül semmire sem érzik magukat alkalmasoknak. Meg kell jegyezni, hogy ez adatokat egy olyan egyén szolgáltatja, a ki a viszonyokat jól ismeri, a ki tudja hogyan vezetik a seminariumokat. Tudománynyal a püspökök nagyobb része nem foglalkozik, mert a baccalaureatusra előkészítés tiltva van. Csoda-e hát ha a vidéki papoknak értelmi és erkölesi színvonala oly alant áll? Garilhe abbé e tárgyról írott füzetében nem vádol senkit, csak rámutatott e tényekre. Nekem nincs okom, hogy tartózkodjam és ismételhetem, hogy azok egyenesen a püspököket terhelik. Az állam többször akart magasabb iskolát szervezni a kath. papság számára. Nehány püspök, köztük Dupanloup, az orleansi érsek s Lavigerie bibornok igyekeztek elősegíteni e czélt. De a legtöbb társuknál nem találtak visszhangra. A különböző politikai uralmakon, melyek az 1801-iki concordatum után következtek, vizsgálva, meg lehet állapítani, hogy az állam jó szándéka a püspökök magatartása miatt mindig abban maradt. Gambetta is foglalkozott e kérdéssel és azt tervezte, hogy Párisban egy magasabb theol. iskolát alapítsanak. „Az én szándékom az volna, mondotta, hogy egy felsőbb theol. iskola alapíttassék. Az állam viselné annak minden költségét. Mindenik egyházmegye küldene oda kiválasztott növendékeket. A növendékek megnyerhetnének ott minden egyetemi fokozatot, beleértve a tudorságot is. És így a papságnak lenne értelmi élite-je és nem lenne többé hajlékony eszköz az érdekelt politikusok vagy a sajtó világi theologussainak kezében“. Mikor Gambetta ezt a tervet valóra akarta váltani, mint minden előde hajótörést szenvedett. A klerikus párt üldözésről kezdett beszélni, azt kiáltva, hogy a kath. theológiát a francia egyetemről kizárják. Éppen az ellenkező volt az igaz. A klerikus párt volt az, mely a felsőbb oktatást nem akarta elfogadni, mely azt a hitre veszélyesnek állította. Erre nézve kétségtelen bizonyíték, a mi a kath. theol. facultással történt, mely Párisban létezett s a Sorbonne-ban volt

elhelyezve Maret dekan igazgatása alatt. A második császárság eleste után a parlament folytatni kívánta annak segélyezését. Maret dekan minden lehetőt megtett, hogy megnyerje arra a pápai investitúrát. Már ugy látszott, hogy sikerül is, mikor egyszerre a facultas ellenségeinek befolyása következtében a dolog megakadt, mivel a pápa előtt ugy tüntették fel a facultast, mint a heterodoxia tüzhelyét. A kath. sajtó rágalmazott és gyűlölködött. A pápai megerősítésből nem lett semmi s a facultas elejtetett. Az „Univers“ akkor kitörő örömmel ünnepelte annak az intézménynek az eltűnését, melyet a gallicanismus tüzhelyének nevezett. Ezek a dolgok csak tegnapiak és mindenki előtt ismeretesek. Tehát hiába akarják az ultramontánok azt másképp tüntetni fel. Az igazság az, hogy a püspökök nagyobb része nem akart más oktatást, eskis a seminariumit. A tudástól, a tanulmánytól félnek, mert azok természetesen az itélet függetlenségét fejlesztik ki, a mi megboacsáthatlan haeresis. S miután a püspöki tekintély teljesen despotikus, könnyebb azt a tudatlanok felett gyakorolni.

Ilyen körülmények között mit lehet várni? A rendes papságnak működése mind szűkebb térre szorul. A nagy predikátiók ellebentek tőle és átmentek csaknem kizárólag a szerzet rendek szóno-kaihoz. Mikor arról van szó, hogy egy válogatott közönség előtt kell beszélni, például Parisban, a kath. dogmát tudományosan magyarázni, a tudomány vagy a haeresis ellenvetéseit megezáfolni, mindenki tudja, hogy erre a rendes papok nem alkalmasak. Még a kevésbbé mivelt katolikusok is lenézik e szegény papokat és mosolyognak tudatlanságukon. A szerzeteseket pedig, a kik a prédikálást az ünnepélyes alkalmakkor végzik, diesérettel halmozzák el. A rendes papok érzik az elbánás e különbségét és ez mélyen sérti, de szólni nem mernek. Nem panaszolhatnak a püspökeiknek, mivel a szerzetes, a ki prédikálni ment az ő gyülekezetükbe, a püspök helybenhagyásával ment oda. Így a rendes papoknak helyzete minden tekintetben szánandó, rabszolgák a püspök fenytő vesszője alatt, lelkészkedésükben a szerzetesek által vannak elnyomva, anyagi tekintetben pedig a legszűkebbre szoritva, s nagyobb részük a csüggettségnek vagy a teljes közönyösségnek engedí át magát.

Az alsó papság ösztönszerűleg nem ellensége a kormánynak. De hogyha az ő egyházközségükben van egy néhány gazdag katolikus, kik a kormány politikáját ellenzik, mindig szemmel kísérik a papokat és ha a legkisebb gyanut ébresztik arra nézve,

hogy ők a szabadelvű eszméket pártolnák, mindjárt feljelentik őket a püspöknek. Mindazonáltal a papságnak bizonyos része a liberalis eszméknek a hive, és az ilyenek nem is gyalázzák a protestantizmust. A szerzetrendeket szívékből utálják és azt mondják, hogyha a püspökök megengedik a szerzetrendeknek, hogy a rendes papság jogaiba benyuljanak, annak az az oka, hogy félnek tőlük. Némely püspökre nézve ez nagyon is igaz; tényleg félnek tőlük. Az ember érteni tudja is ezt. Mert a szerzetrendek semmitől sem riadnak vissza. Már maga a szervezetük olyan, hogy semmitől se tartanak, s még a pápa rendeleteinek is ellenszegülhetnek. S milyen lehet egy püspöknek a helyzete, ki ellenkezésbe jön a megyéjébe állított szerzetrenddel! Ennek közelebről is láttuk egy példáját, mely a legbotrányosabb volt s melyről hátrább szólok. Így a püspökök nagyobb része aláveti magát a szerzetrendeknek és minden lehetőet megtesz, hogy velük összeütközésbe ne jöjjön. Már olyan, a ki velük *szövetkezik*, kevés van, talán három vagy négy, köztük az aix-i érsek és bizonyosan a párisi is. Az aix-i érsek éppen harezias s mérsékletet nem ismer, a mi eléggé meglátszott a jelenlegi miniszterelnök megintésére küldött levelén. A párisi érsek sokkal simább, nem csinál botrányt, de talán még veszélyesebb, mint aix-i kartársá. A párisi papok előtt kevésbé rokoúsznemes, igáját nehéznek találják.

Ez röviden a rendes papság helyzete. Most hasonlitsuk azt össze a szerzetbeliekével. A mennyire nyomorult és megalázott amaz, éppen annyira kitűnő és elsőbrangú ez. Míg a rendes papságnak befolyása napról-napra kisebbül, a szerzetbelieké mind nő és terjed. A pap szegény és rabszolga, a szerzetes szabad és gazdag. A szerzetes ki van véve a püspök joghatósága alól. Addig mesterkedtek a szerzetesek egy fél száz év óta, hogy sikerült kiszabadítani magukat a püspökök alól. Tanácsaikat számba se veszik s fenyegetéseikkel nem törődnek. Főnökeik Rómában vannak s esupán azoktól függnnek, mástól nem, még a Vaticántól sem. Bármi történjék, biztosítva vannak arról, hogy övék az utolsó szó. S az események igazolják ezt. Minden összeütközésben a szerzetrendek főnökei erősebbek, mint a püspökök. Ezt mutatja egy nem rég történt eset is, melyre fentebb czéloztam, s melyet botrányosnak bátran lehet mondani. Értem a naney-i püspök, Turinaz és a „Bon Pasteur“ szerzet közti ügyet, mely később az assumptionista barátok „La Croix“ czímű lapjában folytatódott. A naney-i „Bon Pasteur“ zárda leányiskolájának vezetői nemcsak hogy adósságokat csináltak

a püspök figyelmeztetése ellenére, hanem a rájuk bizott fiatal leányok munkáját méltatlanul használták ki és őket rosszul táplálták. A püspök felügyeleti jogánál fogva közbe akart lépni, de tudtára adták, hogy maradjon esőndesen. A „Croix“ ezimű lap ekkor egy sértő cikksorozatot közlött a püspök ellen, ki azután a pápához fordult, de minden siker nélkül. E ezivodás annyival kínosabb benyomást keltett, mert Turinaz egyike Franciaországban a leglelkiismeretesebb és a közjóért leginkább munkáló püspököknek. A szerzet rendek gazdagsága nagyon bátrakká és elbizakodottakká teszi a szerzeteseket. Mindent mernek. Semmitől nem tartanak. Most az egyik, majd a másik rend lopózik be az egyházmegyék leggazdagabb községeibe. S ha egyszer behelyezkedett, behatol a családba és hatalmába keríti az ifjuság nevelését. A gyóntatószék által hatalmába keríti az anyát és a prédikálástól lassanként leszorítja a rendes papot. A rendes papot azután elüti a gazdag családoktól, melyek többé nem őt, hanem a rend tagjait tekintik az egyház és annak szelleme igazi és egyedüli képviselőiül, s tiszteletet, pénzt, ajándékot azoknak adnak. Így a szerzetrendek vagyona napról-napra aggodalmat keltőleg nő. Paul Pottier egy értekezletet hívott össze, mely megállapította, hogy 1881 óta fekvő vagyonuk Franciaországban megkétszereződött, sőt vannak megyék, hol megháromszorozódott. Ezelőtt husz évvel a szerzetrendekhez tartozó tulajdonok értéke nyolczszáz millió frank volt és azóta annyira növekedett, hogy ma felülbeesülik két milliórd franknál. És ez csak a fekvőség értéke. Pottier hozzáteszi, hogyha ehhez a fölkelhető vagyont is hozzáadjuk, a sok mindenféle tőkepénzt, a franciaországi szerzetrendek vagyonát csaknem tiz milliárd franera lehet tenni. S nem aggasztó-e ez a polgári társadalomra nézve? ¹ S nemcsak azért, hogy a katolikus Franciaországnak pénze Rómába megy, hol a rendek főnökei laknak, hanem azért is, mert a szerzetesek mindenféle ipari vállalatot alapítanak és versenyt csinálnak a magánvállalkozásnak. A trappisták, a karthausiak (les chartreux), a dominikánusoknak nagy gyáraik vannak, hol *ad majorem Dei gloriam* mindenféle finom pálínkát, sajtot, csokoládét készítenek, melyeknek eladásából nagy összegeket kapnak. Ezek a nagy vállalatok elősegítik, hogy

¹ Magyarországon a szerzetrendek fekvősége a legújabb kimutatás szerint 700,000 hold, mint egy fele a saecularizatio által nem érintett püspöki fekvő vagyonnak. Szerk.

még inkább kosmopolitákká legyenek, kik mindenütt ujjezokat szereznek, kik minden ellenőrzés alól menekülnek, kik esupán a rendfőnök parancsára escelekesznek, kinck székelye Rómában van. Nem csak a francia kath. egyházat fenyegetik veszedelemmel, mely ilyen befolyás alatt szellemét és jellegét elveszti, hanem ismétlem a polgári társadalmat is.

Csoda-e hát, ha nyugtalanság tapasztalható nemesak az állam kormányánál, mely komolyan foglalkozik azokkal az eszközökkel, melyek az ultramontan titkos támadásoknak végét szakítják, hanem a papok is fel vannak a szerzetesek ellen ingerülve, a kik nemesak versenyt csinálnak nekik, hanem a katolikus nép feletti minden befolyástól visszazoritották. Egy néhány kiváló és buzgó pap hangosan is panaszkodik a szerzetrendek eme tuhatalmasodása ellen. Pottier, a mikor az értekezletet tartották, több levelet kapott, melyek az elnyomottaknak panaszát és tiltakozását fejezik ki, a többek közt egy öreg paptól is Franciaország nyugati részéből. Ez a levél fogalmat ad arról, a mit sok más pap is érez, de szólni nem mer. Idézek belőle néhány helyet: „Francia pap vagyok és republikanus. A rettenetes év alatt mint polgár megtettem kötelességemet és most is kész vagyok arra, hogy polgári kötelességemet teljesítem. Pap vagyok, de nem klerikális. Úgy gondolkozom, hogy az Isten szolgálatára kell lennem, de nem azokéra, kik barátesuhát viselve hazánk ellen próbálnak izgatni. Franciaországban két egymástól különböző papság van; az egyik egészen francia, a világi (rendes) papság, a másik ultramontan, a szerzetes papság, mely Róma rendeleteinek engedelmeskedik, melyek gyakran nem egyek Szent Péter székének rendeleteivel. Ezek az idegenek okozzák nekünk, francia papoknak a legtöbb rosszat, ezek eselszövényeinek kell a következményeit viselnünk. A szerzetrendek egy rejtett, névtelen hatalomnak a képviselői és éppen oly veszélyesek Franciaországra nézve, mint a francia katholicismus jó hírnevére. A szerzetrendek eselszövényei szülték nálunk az anti-klerikális szellemet, a melynek első sorban mi vagyunk az áldozatai. A kormány a vallási izgatástól kihíva, mely izgatás idegenektől jó, ellenünk alkalmaz szigorú rendszabályokat. A közönség is antiklerikális érzületében nem tesz különbséget a világi papság és a szerzetes papság közt. Szükség tehát megmondani, hogy ennek a két elemnek nemesak hogy ninesen semmi közössége, hanem érdekeink teljesen ellenkeznek egymással...”

Ez öreg papnak észrevételei nagyon is igazak és eléggé mutatják, hogy az állam csak a papság többségének kívánságát teljesíti, midőn a törvény által el nem ismert szerzetrendek ellen szigoruan jár el, mert minden lehető rosszat azok a rendek okoznak. A kormány már egy rendnek, az assumptionisták rendjének feloszlatását ki is mondotta. Ez a gazdag rend vezette a protestans és kormányellenes mozgalmat. Párisban sok fekvősége és egy nagy nyomdája volt. Nem számítva a sok mindenféle füzetet, két nagy lapot adott ki. Ez a két nagy lap „Le Pelerin“ és „La Croix“, melyek sok ezer példányban nyomattak. De a kettő közül a „Croix“-ra fordította a rend minden gondját. Ennek a lapnak a kiadása egészen különös volt. A kiadás helye, a központ Páris volt. De Franciaország minden nagyobb városában külön kiadást rendeztek azon város és környéke számára. E külön kiadás a párisi központ költségére és ellenőrzése alatt történt. Nincs oly gyalázatosság, nincs oly rágalom és alávalóság, mely abban a lapban helyet ne talált volna a protestantismus és a protestansok, szóval a szabadelvűség ellen. Az ország legtiszteltebb emberei, az állam kormányzói és szolgálói ellen a leggyalázatosabb rágalmakat szórták. Az assumptionisták műve volt, hogy oly esetlen munkák, mint „A protestans veszedelem“ közöltettek. Az assumptionisták voltak azok, kik a protestansokat a mult évben azzal vádolták, hogy Franciaország ellen a külfölddel összeesküsznek. Az assumptionisták voltak azok, kik az ország egyik végétől a másikig gyűléseket tartottak, hogy a katolikusokat a protestánsok ellen felizgassák. S csaknem csodálni lehet, hogy a déli megyékben, hol az emberek vérmesebbek, véres összeütközések nem történtek. Az assumptionisták voltak azok, kik Franciaországban *Páduai szent Antal* nevetséges s teljesen pogány cultussát előmozdították. Rendjük fölzlattatván, a „Croix“ és „Pelerin“ lapok igazgatását másképp rendezték. Világi emberek neve van most azoknak aláírva, de a szellem ugyanaz. Tényleg ugyanazok az emberek suggalmazzák most is e lapokat, s több mint bizonyos, assumptionisták írják a cikkeknek nagyobb részét, csak-hogy nevüket nem írják ki.

De az a harez, a mit a szerzetrendek mind az ellen keltettek, mi szabadelvű és becsületes, a világi papság, a protestansok, az ujkori szellem ellen, nem hozza meg azokat a gyümölesöket, melyeket attól várnak. Ezt tudja, a ki a történelemben csak egy kissé is bé tud nézni. S a protestantismus nemhogy veszítene, hanem min-

den nap nyerui fog tekintélyben és befolyásban. Volt alkalmam, hogy jelezzem azt a tényt, hogy Franciaország bizonyos részeiben teljesen kath. népség közepett új protestans gyülekezetek alakultak. És ez a mozgalom mind terjed, s mind nagyobb lesz azoknak a katholikus papoknak a száma, a kik a kath. egyházat elhagyják. Azok, a kiknél értelemmel bátorság egyesül, lelkiismeretük követelményeinek engedelmesskednek és a római egyház nyomasztó igáját lerázzák. Püspököktől elbocsáttatásukat kérik és így a római egyház szolgaságából megszabadulva, csaknem mind Páris közelében Sèvres-be és Courbevoie-be vonulnak, hol számukra két menedék házról gondoskodtak. A sèvres-i Bourrier igazgatása alatt áll, ki előbb Marseilleben volt r. kath. pap s jelenleg nagyon buzgó protestans. Ő szerkeszti a „Chrétien français“-t, melybe főleg a róm. kath. egyházat elhagyott papok irnak.

Csaknem mindenik kilépett pap a protestansokhoz csatlakozik Legtöbben közülök a párisi prot. theol. facultásra mennek, hogy papok legyenek, mások a jogot választják és ügyvédek lesznek.

Röviden összefoglalva csakis azt mondhatom, hogy a kath. papság ma elégedetlen vagy még inkább ingerült, megalázott és bizonytalan helyzete miatt, melyet a szerzetrendek folyton növekedő hatalma idézett elő, mely elbizakodottságával magát az államot is nyugtalanítja. A szerzetek köztársaság ellenes politikát üznek és megvetik a rendes papságot, mely ösztönszerűleg hajlik a köztársasághoz. S a francia államférfiaknak a papságot támogatni és védeni kell a szerzetesek ellenében, kikkel szemben az teljesen tehetetlen.

CHARRAUD D.

GONDOLATOK.

A bánat.

Felső-Zsuk, 1899. dec. 14.

Hogy emlékeikben az öregek élnek és hogy övék a múlt, annak örömeivel és fájdalmas eseményeivel, csak részben igaz, mert a sors a fiatalat is teheti öreggé.

Hisz arra nem kell hosszú idő: Csak elmúlt nagy örömök, vagy átélt lelkiszenvédések.

*

1899. dec. 15.

Mi szükséges, hogy mindig meg legyünk magunkkal elégedve? Igen kevés és mégis sok.

Nem kell egyéb, minthogy kötelességünket minden alkalommal megtegyük.

A kötelesség teljesítése, mely minden mellék tekintetet mellőzve, csak önmagát fogadja el követendő zsinormértékül — gyakran a leg-nemesebb cselekedetek kútforrásává lesz és ép ezért a személyes áldozatok árát nem sajnálja.

*

1899. dec. 25.

Megszületett a Krisztus. Hajnalodik. A kelő nap elüzi köréből az őt elborító fellegetét. Világosság lön. Megújulás veszi kezdetét. Kibontakozás a sok rosszból — és a nagy bűnök terhe alól, mely az embereket hatalmába vevé.

Im azért küldé Isten a földre embertársai közé, hogy megváltsa őket, ki míg élt az igazság, szeretet és megbocsájtás, ezen az igaz keresztényekben lakozó szentháromság tanait hirdeté, melyekért meghalt a keresztfán, például mindnyájunknak, miként kell viselkedni a kötelességek teljesítésében, mely annak mindent feláldoz, még az életet is.

Emlékezzünk meg róla hálaadással a mai napon. Lépünk nyomdokába.

Szülessünk mi is újra lélekben. Újhodjék meg bennünk a gondolat, hogy mily szép, magasztos jó kereszténynek lenni. Ezen gondolatunkat kísérje az elhatározás, hogy azokká is leszünk — oly embe-rekké változunk, kiknek fenséges alakját, Krisztus életében elibünk állítá. Midőn kérjük Istent, hogy Krisztus nagy lelkének arany sugarai-ból löveljen mi reánk: megtanítván: túrni tudni a szenvedések napjain, nem panaszozni, midőn a minket lesújtó szomorúság s csapások égő szúrásait érezzük, a mint ő tevé.

S akkor nem ok nélkül született és halt mátyr halált Krisztus, mert szenvedéseink lépesőjén hozzá közelítünk.

Uram, tarts meg elhatározásunkban.

Úgy legyen!

BÁRÓ PETRICHEVICH HORVÁTH KÁLMÁN.

IRODALMI ÉRTESTŐ.

Kozma Ferencz, Brassai Sámuel, mint aesthetikus és műkritikus. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. Budapest, 1900. 112. l. Ára 2 kor. Az érdeemes szerző a múlt évben az akadémiában felolvasást tartott Brassai aesthetikai és kritikai működéséről. Ez a felolvasása jelent meg most egy vaskos füzetben, a melyben I. Aesthetika, II. Szépirodalom, III. Zene, IV. Színművészet, V. Kritika és polemia cz. rovatok alatt 65 évi munkásságnak a napilapok és folyóiratok rétegei alá rejtett eredményeit szedegeti össze szorgalmas kézzel. Az első fejezetben azzal az aesthetikai értekezésével (*A szépművek által okozott gyönyörről*) foglalkozik, a melyet folyóiratunk (Dr. Gál Kelemen, Brassai mint philosophus. 1891. I.) is fejtegetett és egy másik czikkével (*Munkaosztás elve az aesthetikában*), a mely alkalmat ad Brassainak a *lángész* lényegének taglalgatására. A *szépirodalom* rovat alatt kerülnek tárgyalás alá a Burns-ról, Poe-ról, a classicismusról és romanticismusról, a fűvész örömeiről, a fordításról írott értekezései. Egyik legterjedelmesebb fejezet (32—75. l.) a Brassai zenekritikájával foglalkozó, a mely mutatja, mily élénk örömmel és szenvedélyesen foglalkozott Brassai a zenének mind elméletével, mind gyakorlatával s mily tevékeny részt vett a zenei életben, valamint a IV. fej. fejtegetései szerint a színművészet kérdéseiben. Nagyon érdekes és tanulságos az V. fejezet, a mely Brassai kritikáit és polemiáit ismerteti. Itt Brassainak sokszor felemlegetett „önhitt és durva“ harcmodorát védelmébe veszi: „Hogy modorában mint kritikus — mondja a szerző — valami szalonszerű simaságot, keresett gyöngédséget keresett volna, azt nem mondhatjuk . . . de a miben ellenfeleitől előnyösen különbözik s a mi egy kritikus elsőrendű érdemei közé tartozik: az írot az embertől gondosan elválasztja, ezzel nem bajlódik, azaz nem személyeskedik“. Mi művei tanulmányozása közben úgy vettük észre, hogy ellenfelei hibáitól ő sem egészen ment. Például épen csak a *Mentovich*-csal és *Peti*-vel folytatott polemiáit említjük s úgy gondoljuk, hogy ennek a ténynek az elismerése nem változtat a lényegen és nem ront le abból a tiszteletből semmit, a melylyel emléke iránt viseltetünk s mely az idővel, a tudományosság mai szakrendszerének tovább fejlődésével — meg vagyunk győződve -- csak nőni fog. Itt tárgyalja szerző azt a bevezető értekezést is, a melylyel az 1855. megindult s az első szám megjelenése után megszűnt *Critikai Lapokat* megnyitotta, a mely a kritika és kritikus kellekeit számlálja fel. Ezután jő a Szilágyi Ferenczcel folytatott Klio-pör, a Jósikával folytatott polemia ismeretése, melynek szomorú emléke Józsika emlékirataiban maradt fenn. Kritikai működésében kiemelkedő mozzanatként jelzi szerző a Szemere Miklóssal való összetűzését, az ember és író kérdésében. Ez a polemia a 60-as évek elején

Arany Szépirodalmi Figyelőjében e kérdés körül forgott: képezheti-e és megnyílna az író egyénisége bírálat tárgyát? Jósika és Gyulai indítják meg a harczot s részt vesznek benne Szász Károly és Szemere Miklós a Jósika, Salamon Ferencz és Brassai a Gyulai álláspontján. Szász K. felállítja tételét: „Higyjétek el, hogy az író gyakran oly különböző művétől, mint csak két tárgy lehet“. Salamon ezzel a legeggyenesebb ellentétben: „Higyjétek el, hogy az író oly hasonló művéhez, mint csak két tárgy lehet“. Brassai ez utolsó álláspontot képviseli: szerinte az író műve belsejének valódi tükré.

Gyulaival a női íráság kérdésében folytatott polemikát Brassai. Gyulai az irónóság jogosultságát elvben tagadni akarja, de megengedi kivételekben. Brassai ezzel szemben: „Én az irónóság jogosultságát engedném meg elvben s harczolnék azon kivételek ellen, melyek az elvet rossz hirbe hozzák. Mint látni való, polaris ellentétben állunk“. *„Nőt kirekesztő férfui pályát sem elméletileg, sem történelmi alapon értelmezni nem lehet“*. — Napjaink női mozgalmai hova-tovább mind inkább igazat adnak Brassai felfogásának, a ki e vitában a nő-emancipáció hívének mutatta magát. Jókaival is vitázott a római női nevek kérdésében. Brassai Jókaival szemben azt vitatta, hogy a római nőknek nem volt nevük, csak a család nevének nevezték őket; ha több volt major, minor, vagy prima, secunda, tertia stb. jelzőkkel különböztették meg őket.

Ezzel bevégzi a szerző Brassai polemikáit, melyek között Gyulaival a Vörösmarty „Bort megissza magyar ember“ sora helyessége felett folytatottat nem ismerteti. E kérdésben szigorúan nyelvtani alapon Brassainak igaza van, de Gyulai ezzel szemben sokkal mélyebb igazsággal hivatkozik számtalan példára, a melyekben a névelő kihagyása a phrasis költői becsének és szépségének emelkedésével jár együtt.

Szerző a nem csekély fáradsággal összekutatott adatokat „némi támpontul“ szánja „Brassai írói egyéniségének kidomborításához, a mi teljes mértékben csak akkor sikerülend, ha az akadémia vagy az unitárius egyház összegyűjti és kiadja — könyv alakban meg nem jelent dolgozatait. Az ő írói nagysága így emelkedhet ki a maga teljességében, mint egy évszázon keresztül széttöredezett szobor, a melyet csak saját darabjaiból lehet ismét fölépíteni“. Meg vagyunk győződve, hogy akármelyik nyugati nemzet egy ilyen fia műveit már rég kiadta volna, hogy általánosan hozzáférhetővé tegye azokat. A mi tudósaink életükben hatnak; haláluk után kevés. Brassaitól mi a jövőben is sokat tanulhatunk. Szerző gondolatához szívvel-lélekkel hozzá járulunk s kívánjuk, hogy minél előbb tette érlelődjék. Az akadémia erre vállalkozni nem fog, nem is lehet remélni. De az unitárius egyház egyik legszebb feladatául tűzheti ki e gondolat megvalósítását s összegyűjtött munkái monumentum aere perennius lesz, melyhez mi, az unitárius utókor, a tisztelet és hála érzelmeivel járunk tanulni. Brassai munkásságának oly oldalát fejtegette szerző, a mely eddig méltatva csak részben volt. Ez a munka a Brassai halála óta róla megjelent irodalomban előkelő helyet biztosít magának annál a nagy tárgyismeretnél és Brassai emléke iránti szeretetnél és tiszteletnél fogva, a melyről minden sora tanuskodik, és annál a műizlésnél fogva, melylyel Brassairól, mint aesthetikus- és műkritikusról oly irodalmi művet írt, melyet minden művelt ember élvezettel olvashat.

KÜLÖNFÉLÉK.

Főt. Ferencz József püspök úr jun. 17-én titkára Csifó Salamon kíséretében a tordai unitárius egyházközségbe szállott ki, hogy Lőrinczi Dénest, volt kökösi lelkészt, új állomásán beiktassa. A püspököt Tordán nagy ünnepélyességgel fogadták és a beiktatás a közönség meleg részvétele és érdeklődése mellett folyt le. Dávid Ferencz utóda érezte a történelmi emlékeknek, melyek a város multjából a jelenhez szólnak, minden felekezetre kiható áldásait. Az új lelkészt a hívek rokonszenves érzelmekkel üdvözölték.

Munkácsy. A magyar nemzet kegyeletes érzések közt temette el Budapesten május hóban világhírű nagy festőjét. A művelődés történelmének egy fényes nevet adott át. A „Siralomház“ és más kitűnő képek festője már ismert volt, mikor benne vágy ébredt, hogy esetjét azon a tárgyon kísértse meg, melyen a régi nagy festők is művészetüknek tetőpontját keresték. Tanulmányozza az evangéliumot és a „Jézus élete“ híres írójával, Renannal társalog. És megfesti a képet, melyen nincs ott a kívülről odaillesztett hagyományos dicsfény, hanem az „emberfiá“-nak arcán sugárzik isteni fény. A mit Munkácsy festett, az a történelmi Krisztus. S a „Krisztus Pilátus előtt“, mely a művésznek a legjobb Krisztus-képe, nemesak az ő művészi nagyságát fogja hirdetni, hanem azt is, hogy az ő szelleme a tizenkilencedik százév világosságában alkotott. És nekünk ezért kétszeresen okunk van, hogy az elhunyt nagy művész nevét drága emlékezetben tartsuk.

Kolozsvári egyházközségünk közgyűlése elé terjesztett évi jelentés 1899-ről: „Tisztelt közgyűlés! A vallásról valaki azt mondta: „Minden vallás jó vallás, csak a kárvallás rossz vallás“. E mondásból példabeszéd lett, közhasználatú lett. Hogyha azt értik alatta, mit a kölesönös türelem jelent, akkor ez egyike a legkifejezőbb mondásoknak. Mindenkinek a vallását tisztelni kell, minden felekezet, minden egyház iránt türelemmel kell viseltetni. Ily értelemben mi is elfogadhatjuk e mondást. De hogyha az alatt a vallási elv hiányát, vagy azt a tág lelkiismeretet kell érteni, mely a vallások különbözőségét látni nem akarja, melylyel azt szokták mondani: „Nekem mindegy akármelyik vallás“, ezt mi el nem fogadhatjuk. Nekünk nem mindegy. A mi

unitárius keresztény szent vallásunk lelkünk mélyén van. Az unitárius kereszténység bennünk erős meggyőződés. Oly elveket foglal magában, melyek magasztosak, oly elveket, melyek tiszták, oly elveket, melyek a mívelt emberiségnek mindinkább vezérlő nagy elvei lesznek. És oly érzelmeket táplál, melyek a legdrágábbak és legszentebbek. Zászlónkon a lelki szabadság, tudomány és felvilágosultság, nemes erkölcs és józan haladás sugároznak. És a kéz, mely azt lengeti, honfíkar és a szív, melyből az erő származik, a honfiú szíve. Elveinkben az emberiségé, intézményeinkben a hazáé és csupán azé vagyunk, feltétlenül, máshova tekintés nélkül. Az unitárius kereszténység a haza oltárán égő láng. S ennek főtartása nem csupán az egyén érdeke, hanem általános, magasabbrendű érdek. Eszméinek befolyása termékenyítőleg hatott és hat, a hova csak eljuthat, mindenütt a művelődésre és honzeretetre. Ennek a szellemnek egyik szerves teste a mi egyházközségünk, melynek mult évére visszatekintve, jelezhetem, hogy az egészben elég jó képet mutat. Lélekszám volt: 1453, 13-al több, mint előző évben. Kereszteltetett: 21 fiu, 32 leány; együtt 53. Konfirmáltatott: 30 fiu, 9 leány; együtt 39. Eskettetett: 22 pár; ebből tisztán unitárius 3 pár. Temettetett: 19 férfi, 15 nő; együtt 34. Iskolaköteles volt: 48 fiu, 56 leány; együtt 104. Iskolába járt: 101. Ismétlő isk. köteles: 35. Iskolába járt: 30. A mult évről jegyzőkönyveink egy alapítványt jegyeztek fel, mi a közgyűlés előtt ugyan tudva van, de melyet, mint a mult év képének egyik kiemelkedőbb vonását újra emlékeztetbe idézhetünk. Ez a Puskás Ilona, Farkas Károlyné és Puskás Mariska 4000 frtos alapítványa, melyet néhai nagyatyjuk Szász Ádám emlékére tettek. A hitbuzgóságnak és áldozatkészségnek többen adták nagyra-beesülésre méltó jeleit, melyekről külön megemlítés is fog tétetni. És a mult évet szemlélve tekintetünk mindenek felett egy fontos, az egyházközség fejlődésére nagyjelentőségű tényen nyugszik meg, azon, hogy az egyházközség iskolája az illető tényezők hozzájárulásával itt helyeztetett el, a hol vagyunk. Hálásak lehetünk mindazok iránt, a kik abban résztvettek, a kik azt elősegítették. Hogy mit jelent az, hogy az egyházközségnek saját iskolahelyisége van és nem más épületbe helyeztetett, annak előnyét az egyházközség tapasztalni fogja. Igaz, hogy az iskola és a tanítói lak áthelyezése nagy terheket rótt reánk, de vigyázatossággal rendre fel lehet azok alól szabadulni. Az iskola fölépítéséről az építettő bizottságnak, mely a rábizott feladatot elismerésre méltóan végezte, külön jelentése fog majd beszámolni. A mi a felekezeti viszonyokat illeti, melyekben most bizonyos oldalról

nagyobb mértékű türelmetlenség, sötét korszakok felidézésére törekvés tapasztalható, egyházközségünknek a jelenlegi viszonyok közt kétszerezsen feladata szent vallásunk világosságát magasra tartani és az azzal összekötött erényeket ápolni; a hitbeli meggyőződést minden taguak nemesak vallani hivatása, hanem az élet minden viszonyaiban kidomporítani és érvényesíteni. Minden a ki ezt teszi, az emberiség haladásának, s közelebbről nemzetünknek tesz szolgálatot, melynek polgári szabadsága a felvilágosult, előrehaladó keresztények szabadságszeretetéből táplálkozott. Ennek az egyházközségnek dicsősége volt ez, és az kell hogy maradjon, a melyből minden egyes magának részt kér.

Péterfi Dénes,
az egyh. község papja.

A hódmezővásárhelyi unitarius egyházközségből Varga Dénes, pár évi buzgó ott működése után, Udvarhely megyébe Siménfalvára választatván meg lelkésznek, helyébe Gálfi Zsigmond kolozsvári főiskolai főnök, jeles papnövendék, neveztetett ki.

Tudori szigorlat. Barabás József, Barabás Lajos, székelykereszturi lelkész és tanár fia, a kolozsvári m. kir. tudomány egyetemen az orvosi tudományokból közelebből a legjobb eredménnyel szigorlatot állott ki és tudorrá avattatott.

Mit tanulhatunk a Prot. Egyh. és Isk. Laptól? Sok érdekest. E lap, mely néhány éve megtagadta az unitárius felekezettel való testvériséget, neheztel most az „Evang. Egyházi Szemlére“, mely a protestáns testvériségről így nyilatkozik:

„A három főszimbolum, különösen az apostoli hitvallás alapján az összes ker. egyházak tényleg testvéregyházak, melyeknek végső rendeltetése, Jézus kijelentése szerint, az egy akolban való egyesülés. Ezen egyesülés azonban nem jöhet létre az igazság rovására s mindaddig, míg a református egyház a *tértanokat fel nem adja* s vissza nem tér a lutheri reformáció által vallott tiszta bibliai igazsághoz, melytől Zwingli és Kálvin elterelte: addig unióról szó sem lehet“. (317. l.)

Nem tetszik ez őszinte és határozott nyilatkozat a Prot. E. és I. Lapnak s fanatikus orthodoxiának minősíti. Annál jobban megnyeri tetszését Watson liverpooli lelkész *gyönyörű* könyve „A Mester szelleméről“, melynek irodalmi becece szerinte valóban nagy s ez elismerés igazolásául a következő szemelvényt közli olvasói hasznára és épülésére a gyönyörű könyvből:

„Abban a beszédben, melyben Watson Istenről, mint Atyáról elmélkedik, többek közt ezeket találjuk:

„Az ember megdöbbenve fedezi föl, hogy a tan, melyet Jézus tanítása homlokára illesztett s a melyre oly nagy komolysággal, amnyi sokat hivatkozott: semmi nyomot nem hagyott az ifjú ker. egyház uralkodó teológiáján és századokra egészen kiveszett a ker. öntudatból. Az anglikán egyháznak 39 tantétele van: egy az eskü fajairól, egy a pokolba való alászállásról, egy a papok házasságáról, egy arról,

hogyan kerüljük ki az exkommunikált embereket, — de *egy sincs az Istenről, mint atyáról*. A presbiteriánus egyház konfessziója 33 fejezetet tartalmaz, melyek éleselműen tárgyaltak, mély titkokat; de *egy sincs, mely az Isten-anya eszméjét kifejtené*. Egészen megengedhető, hogy a theologia tanokat alkosson, olyan dolgokról, melyeket Jézus sohasem említett, *mint pl. az eredendő bűn*; de megbocsáthatatlan, hogy a Jézus tanításainak központi gondolata (t. i. Isten egysége) ignoráltatott. Ez a hallgatás, a görög atyák idejétől a modern anglikán egyházi férfiak előállásáig, több volt egyszerű hanyagságnál: *eretnecség volt*“.

Igy van ez szórul szóra a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1900. évi 20. számának 309-dik lapján. Aztán mondja valaki, hogy Kálvin rendszerét, melynek alapja épen az a „Jézustól sohasem említett“ eredendő bűn, a Prot. E. és I. Lap igazán vallja és védelmezi.

Kanyaró F.

A szászországi prot. nemesség közt, mint az ottani prot. lap írja, a lopózkodva katholizálás esete fordult elé. Von Frege országgy. képviselő és egy más családnak egy tagja, a kik az udvari és kormányi körökkel vannak összeköttetésben, katolikus nőkkal házasságot kötve beleegyeztek, hogy a születendő gyermekek a kath. vallásban neveltessenek, mi nagy visszatetszést keltett. A szászországi prot. lap azt jegyzi meg, „hogylha a mi ifjú nemességünknek protestans hátgerince, mint a térdepléseknél (mikor a kath. istentiszteleteken az odavezényelt prot. vallású katonákat is térdepeltetik) meghajlik, az embernek azt kell kérdeznie, hogy a kath. kir. udvarban, melynek környezete a protestans öntudatra annyira altató hatása, honnan veszik a protestans állhatatosságot“.

Csongvay Károly. Értelem, jóság és élettapasztalat nézett le arról a tisztas arczról, mely most elhalványult örökre. Iskolája a soliditás, erős nemzeti érzés, erős hitelvbeli meggyőződés, keresztény emberiség és a lélek őszintesége volt. Krizának, Hajós Jánosnak és martonosi Gálffy Sándornak volt kor- és tanulótársa. A bírói pályán működött tisztelettől, közbecsüléstől kisérvé. Előbb mint a volt Maroszcék utolsó választott törvényszékének főügyésze szolgált s a törvényszékek újra szervezése után mint kir. törvényszéki bíró. Egyháza iránt élénk érdeklődéssel viseltetett. 1848-ban mint nemzetőri százados vett részt a küzdelemben. Egyike a legjobbaknak hunyt el benne, kinek emlékét hálás kegyelet őrzi. Fia Csongvay Lajos marostordam. főügyész.

A sárospataki ev. ref. theol. akadémia vesztesége. *Warga Lajos* sárospataki theol. tanár máj. 17-én elhunyt. Élete a tudós pályája volt. S szorgalmas kutatásainak s írói munkásságának eredménye a hátrahagyott örökség, az a terjedelmes nagy munka, melyben a keresztény egyház történelmét írta meg. Munkájában a magyarországi kereszténység kellő tekintetben részesül. Az unitárius hitjavítás tárgyalásánál ugyan nem helyesen írta, hogy Dávid Ferencznek a Barát Katával, a kolozsvári főbíró leányával való házassága „lépeső volt a dicsőség magasla-

tára“, mert Dávidnak, a mikor legnagyobb diadalait aratta, egy egyszerű, szerény nő volt a felesége és nem a főbíró leánya, kit 1872-ben vett el, a mint ezt újabb adatok kétségtelenné teszik. De ez munkájának értékéből nem von le, hanem belőle csak az következik, hogy a jeles mű újabb kiadásánál az a részlet kiigazításra vár. A keresztény egyház történelemirójának életét és munkásságát egy kivelt lelkű nő édesítette meg, Rajka Teréz, a kit egykor Kolozsvárt, mint kedvelt költőnőt ismertek, s ennek elhalálózásával később az ő méltó testvére, Rajka Róza, kinek bánata gyászol most a jó férj elhunyt felett.

Pályázati hirdetések: A kolozsmonostori m. kir. gazdasági tanintézet igazgatósága pályázatot hirdet 7 állami alapítványi ösztöndíjra. A felszerelt folyamodványok a m. kir. gazdasági tanintézet igazgatóságához Kolozs-Monostoron jul. 15-re küldendők. — A Murányi Farkas Sándor és neje Bánvai Ágnes 1000 ftros alapítványra pályázat hirdetetik, két 50 ftros díjra oly unitárius lelkészek számára, kik 1898 és 99-ben foglaltak lelkészi állást vagy kaptak arra kinevezést, s kik nyomtatásban vagy írásban levő dolgozataikkal pályázhatnak. A folyamodványok jun. 30-ig Boros György papnevelő intézeti dékánhoz küldendők.

Gyászhirek: *Nagy Olivér*, Torda-Aranyosmegye főjegyzője, egyh. tanácsos élete 52-ik, házassága 14-ik évében apr. 27-én megszűnt élni. 26 évig szolgált vármegyéjét odaadó hűséggel, kitartó szorgalommal s minden időben igyekezett hazafiai, polgári, családi és egyházi kötelességeit lelkes buzgalommal teljesíteni. A mint érzett és gondolkozott, akként beszélt és cselekedett — igaz szavak ezek, melyeket róla a szomorú jelentés mond. Elhunytát neje Várady Mariska s testvérei, Nagy Balázs, Nagy Boldizsár és Nagy Elemér fájlalják első sorban. — *Lászlóczky Sámuel*, ki előbb Budapesten lakott s aztán a Lászlóczkyak ős fészkebe Kolozsvárra tért vissza, máj. 8-án 63 éves korában elhalálozott. Az elhunytban Lászlóczky Györgyné, sz. Lászlóczky Ilona édes atyját gyászolja. — *Végh Mátyás*, fogarasi áll. polg. isk. és felső keresk. isk. ig. tanár, buzgó egyháztagnak élete 48-ik évében máj. 11-én elhalt. Haláláról a tanári kar gyászjelentést adott ki. — *Gruber József* verespataki bányabirtokos s egyháztanácsos élete 83-ik, házassága 46-ik évében máj. 31-én más hazába költözött. Hű és vallásos szív dobogott keblében. Gondos igazgatója volt több bányának, s buzgó gondnoka az egyházközönségnek. Méltán gyászolják neje Jánky Anna s fiai Gruber Sándor, Gyula, Vilmos és Jenő a jó és derék családfőt, s a verespatakiak a közhasznú embert. — Székely Sámuel szegedi kir. adótisztet fájdalmas veszteség találta fiának *Székely Jenőnek* halálában.